

Ўзбекистан Республикасы
Халык Билимлендириў Министрлиги

Ўжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педогогикалық
институты

Экономикалық теория кафедрасы

«Исбилерменлик, киши хам орта бизнес тийкарлары»
пани бойынша

лекция текстлери

Лекция текстлерин дузиушилер:

Дальжанова.З.

Шамуратова.А.

Тема. Кирисий. Исибилерменлик, киши хэм орта бизнес пәниниң предмети хэм ўазыйпалары.

Мазмуны

Исибилерменлик, киши хэм орта бизнес пәниниң предмети хэм ўазыйпалары.

Киши бизнес хэм жеке исибилерменликтин теориялық тийкарлары.

Исибилерменлик, киши хэм орта бизнес пәниниң басқа экономикалық пәнлер менен байланысы.

Бизнес сөзи англис тилинен алынған болып, ол исибилерменлик хызмети яки басқаша сөз бенен айтқанда адамлардың пайда алыўға қаратылған исибилерменлик хәрекеті болып табылады.

Сырт ел алымлары өз оқыўлықларында бизнеске хәр түрли тәриплеў береді. АҚШтың Техас Иллинойс университети профессорлары С. Роземблат хэм Р. Нидлслар тәрепинен таярланған «Бизнес концепциясы» оқыўлығында: Бизнес бул не? деген саўалға олар:

Бизнес – бул жумыс жүритиў системасы.

Бизнес– бул адамларға керек болған товарлар.

Бизнес– бул жумыс.

Бизнес– бул бизиң қалай жасаўымыз.

Бизнес– бул бизиң социал – экономикалық системалардың орайлық көшеси.

Бизнес – бул жәмийеттиң талап хэм мүтәжликлерин қанаатландырыў ушын жаратылған өндирис системасы деп жуўап берген.

Бизнес – бул пулдан пул табыў, бирақ әлбетте адамларға керекли болған өнимлерди ислеу шығарыў яки хызмет көрсетиў нәтийжесинде пулдан – пул ислеўди билдиреди. Бизнесиң формуласы әпўайы П-Т-П. Бирақ бул әпўайы формула мазмунында қурамалы өмир процесси жатады. Бизнес бул ең алдын өндиристи шөлкемлестириў, экономикалық хызмет хэм қатнас өмирдиң өзи, соңынан болса пул ислеў болып табылады. Бизнес бул сырт ел сөзи, бирақол барлық дүня бойынша тарқалған, оннан барлық мәмлекетлерде пайдаланады. Бизде болса бизнес сөзи исибилерменлик сөзине жакын келеди. Бул сөз шет тиллерге туўры келеди, бирақ соған қосымша және басқа мәнистиде билдиреди. Солай етип бул сөзлердиң артында жумыс пенен шуғылланыў ямаса кәрхананы шөлкемлестириў жатады. Солай етип бизнес бул кәрхана шөлкемлестириў деген мәнисти билдиреди. Демек, бизнес бул жоқ нәрседен пул табыў емес, бәлким өндиристи яки хызмет көрсетиўди шөлкемлестириў болып есапланады.

Исибилермен нелерди билиўи керек? Бул ең алдын, исибилерменлик хызметин қалай әмелге асырыўды, қандай шәраятта әмелий хәрекет етиўди, исибилермен алдында ушырайтуғын тосқларды шешиў жолларын хэм қандай женислерге ерисиўди билиўи керек. Ол базар қатнасклары шәраятында жүзеге келетуғын конкрет шариятларды бахалўды хэм дурыс жол тахлаўды билиўи керек. Хеш ким хеш қашан исибилерменге не ислеў кереклигин үйретпейди, хэм аўыр ўақтларда жәрдемге келмейди. Хәр бир исибилермен тек өз күшине, билимине хэм ақылына исениўи хэм сүйениўи лазым.

Бизиң мәмлекетимизде сырт ел мәмлекетлер тәжирийбесине сүйенген халда киши бизнес хэм жеке исибилерменликти раўажландырыўға мәмлекетимиз тәрепинен үлкен итибар берилмекте.

Ўзбекистан Республикасы «киши ҳам жеке ибилерменликти раўажландырыўды хошаметлеў ҳаққында» нызамын мысал етип көрсетсе болады. Еркін бәсекеге кең имканят жаратыў түрли мүлкшилик реформаларындағы базар субъектлери ортасында болатуғын экономикалық-хуқуқый қатнақларды дүнья жетскенликлери дәрежесинде жеткерийўде бул нызам үлкен әҳмийетке ийе.

Бул нызамның 2- статиясына муўапық киши ҳам жеке ибилерменлик субъектлериниң өзгешеликлери оның белгилеп берилген соның ишинде санаат ҳам курылыста 50 адамға шекем, аўыл хожалығы ҳам ислеп шығарыўдың басқа тараўларында 25 адамға шекем, усақлап сатыўда 5 адамға шекем болған кәрханалар киши ҳам жеке ибилерменлик субъект кәрханалары есапланады.

Киши бизнес ҳам жеке ибилерменлик раўажланған мәмлекетлерде аңлатылады ҳам олардың әҳмийети нелерден ибарат. АҚШта 500 адамға шекем хызыметкери болған кәрхана киши кәрхана есапланады.

Германия ҳам басқа Европа мәмлекетлеринде болса 300ге шекем хызыметкери болған кәрхана есапланады.

Сырт еллерде киши кәрханаларды бир биринен өзгешеликке ийе түрлерге бөлий мүмкин:

1 Өмирди тәминлеўши кәрханалар.

2 Тез өсийши кәрханалар

Әдетте киши кәрханалардың 80-90% жүдә киши кәрхана болып, олар өсийи ушын шекленген имканятларға ийе. Бундай кәрханалар өмирди тәминлеўши кәрханалар деп жүритиледи. Усы түрдеги кәрханаларға конституция хызыметин көрсетиўшилер фирмалар қәнигелескен дүканлар, кафе ҳам тағы басқалар киреди. Олардағы хызыметкерлер толық болмаған ис күнине ийе болып фирманың мәнзили болып үйлери хызымет етеди. Өмирди тәминлеўши кәрханалар киши бизнес кәрханалары болып, оның ийеси жетерли турмыс дәрежесин тәминлеў мақсетинде шөлкемлестиреди.

Екинши түрдеги кәрханалар тез өсийши кәрханалар деп аталады. 01=бундай аталыўына себеп, 01=мақсети тез арада киши бизнес шегарасынан шығып раўажланыўы болып есапланады. Тез өсийши кәрханалар киши бизнес кәрханасы болып олар оператив өсий тенденциясына ҳам қойылған капиталлардың жоқары қайтымлылығына ийе есапланады. Әдетте бундай кәрханаларға бир нешше адамлар басшылық етеди. Тез өсийши кәрханалар ири инвестиция негизлерине тез жақынласа алады ҳам буның нәтийжесинде кең базарда жаңа товарлар ҳам хызыметлерин киргизий имканятына ийе болды.

Киши бизнес ҳам жеке ибилерменлик өз көлеми бойынша экономиканың үзликсизлигин ҳам турақлылығын тәмийнлеўде үлкен орын ийелейди. Киши бизнес ҳам жеке ибилерменликтің экономикаға тәсирлер көлеми бир қатар экономиканың социаллық мәдений, руўхый ҳам басқа тәреплерин өз ишине алады. Биз тек ғана экономикалық тәрептен әҳмийетли болған өзгешеликлерге тоқтап өтемиз.

Булар төмендегилер.

А) жумыс орынларын пайда етийўде абырайының жоқарлығы өткен 10 жыл даўамында АҚШ киши бизнес бойынша

басқармасының мағлыўматына қарайтуғын болсақ жаңа жумыс орынларының ярымынан көби 100 адамнан кем хызыметкерлери бар кәрханаларға туўра келеди. Тез өсийши фирмалар жаңа фирмалардың 27%ин пайда етип олар 60% жаңа жумыс орынларын пайда етийўде қатнаспақта. Сонын менен бирге киши бизнеске пайда етилген жумыс орынларының өзине тән өзгешеликлери бар:

-ис ҳақы ҳам қосымша төлемлер, жеңилликлердиң бир қанша төлеми:

-жумыс орынларының 25%ти толық емес жумыс күни менен шекленеди.

-оларда ислеўши курамының ҳәр түрлилиги яғный мағлыўмат алдын ислеменгенлер, жасы жағынан киши ҳам орта жастан салмағының көплиги менен ажыралып турады.

Б) жаңа товарлар хәм хызметлерди әмелге асырыў. АҚШ миллий фондының есбына қарай 98%ти жаңа өнім ҳаққындағы анализлер киши бизнесте жаратылған. Бул ең зәрүр көрсеткиш олар мәмлекет бойынша излениўлер хәм анализлерге анық қаржылардың тек 5% тен кемирегин сарыплайды. Ең кери жаңалықлар: Кәўипсиз бритвалар, электрон саатлар, верталётлар, татламайтуғын полат хәм басқа товарлар көлеми туўрыдан туўры киши бизнесте жаратылған.

В)Ири корпорациялар мүтәжлигин қандырыў. Ири компаниялар өнімлерин сатыў, оны базар талаплары тийкарында түрлениўине көмек бериўде ишки кәрханлардың роли жоқары. Өз ўақтында раўажланыўшы фирмалар өз экономикалық стратегияларында майда тәмийнлеўшилер менен байланыс орнатыўшы өнімди есаплады. Себеби олар ийкемлесийшилик қәбилетине ийе.

Г) арнаўлы товарлар хәм хызыметлер менен тәмийнлеў ўазипасы. Киши кәрханалар клентлериниң өзгеше, арнаўлы мүтәжликлерин қандырыўда жетекши орын ийелейди. Себеби бириншиден арнаўлы талаптың массалық түрге ийе емеслиги хәм оны ири ислеп шығарыўда пайда етиў өнімли болмаўы себеп болса, екиншиден болса бай қарыйдарлардың «өзине сай» қәлеўлериниң барлығы.

Киши бизнесте шөлкемлестириўде зәрүр менен орында фирманы пайда етиў хәм оны өними тараўын оның белгилеў мителетири. Соның менен бирге статистика жаңа иске баслаўдағы көп әўметсизликлерден келтирип шығарады. Көпшилик оны 30 % муғдарда дейди, себеби 85% жаңа кәрханалар 10 жыллық дәслепки ислеў дәўиринде-ақ бонкротқа ушырайды. Соның менен бирге регистрация қылынған киши фирмалардың 40 % ти 5 жылдан соң өз жумысларын және даўам еттирмекте.

Киши бизнес хәм және исбилерменликтің раўажланған мәмлекетлер экономикасында тутқан орны 1-мағлыўматларынан көриў мүмкин.

Раўажланған мәмлекетлерде киши, орта хәм ири бизнес кәрханаларында саанат өнімлери колеминиң бөлистириўи (хәммесине қатнасы %де)

Көрсеткіштер	АҚШ			Франция			Япония		
	кәrxаналар түрлері.								
	ири	орта	киши	ири	орта	киши	ири	орта	киши
Кәrxаналардың Улыұма саны.	0,5	7,9	91,6	0,1	1,5	98,4	1,4	21,6	77,0
Санаат өнімлері көлемі үлесі%	35,0	28,4	36,6	42,1	19,1	38,8	34,4	30,1	35,4

Кесте мағлыўматларынан көринип турыпты АҚШ та киши кәрханалар жәми кәрханалар санынын 91,6 % ин франсияда – 98,4 %и Японияда болса 77% ин қурайды. АҚШта санаат өнімлери көлеминиң 36,6%и Францияда -38,8 % и Японияда болса 35,4 % ти киши кәрханалар үлесине туўры келеди.

Киши бизнес хәм исбилерменликтің раўажланыўына бир қатар факторлар тәсир етеди. Булар төмендегилер.

1) Кәрханалардың ирилениўи тенденциясының төменлеяи. АҚШта жақын 15-20 жыл ишинде кәрханалардың ирилениўи тенденцисы төменлейди. Бул тийкарынан хызымет көрсетиў тараўындағы жылжыўлар менен байланыслы. Әлбетте бул көрсетиў тараўында хәрекет маштабын кеңейттириў имканы төменлиги менен белиленеди. Хәзирги ўақытта хызымет көрсетиў тараўындағы киши кәрханалар ири бәсекилерине қатынасы айрым жумысларды өнімли пайда қылып атыр. Бул бирнешше гезекте басқарыў системасынын әпўайлылығы хәм қолайлылығы менен байланыслы.

2) Хаяллар жумыс күниниң экономикаға кирип келиўи 80- жыллардың өзінде 2 млн өз орынларын ашты. Хәзир АҚШта 4,6 млн кәрхана хаялларға тийисли болып, олар

мәмілекеттегі жәми киши кәрханалардың 30% ин қурайды. Бул тенденция даўам етсе 2000 жылға барып, киши бизнес хәм жеке исбилерменликте хаяллар хәм еркеклер саны теңлеседи.

3) Ири ислеп шығарыўда жумысшылардың қысқарыўы. Бул айрым тәрептерден демографикалық факторлар менен байланыслы. Атап айтқанда «демографиялық жарылығ» дәўиринде туўылғанлар хәзирде 30-40жасқа яғный өз жумысын ғәрезсиз баслаў уақтына жетти. Буннан тысқары ири кәрханаларда жумыс орны ушын гүрес орта буўын жумысшыларының қысқарыўы туўрыдан туўры киши бизнес хәм жеке исбилерменликтің раўажланыўына тәсир көрсетеди.

4) Жаңа кәрханалар ашыў тезлигинің артыўы АҚШта хәм жылы орташа 200 мыңға жақын халық өзинің жаңа фирмасын ашты. Олардың ярымынан көби 20 мың доллардан кем айланс пенен өз жумысын баслайды. Олардың дерлик 75% өз фирмаларында хәптесине 50 саат ислейди, 25% болса 70 саат хәм оннан артық мийнет қылады. Дерлик бөлеги жаңа бизнесті баслаўшылар жаңа ямаса баслап атырған кампанялар есапланады, яғный олар әмелде исленип атырған сатып алмай, жоқарыдан өзлери жеке бизнесті баслайды. Олардың 80% тен артығы өз жумысларын күтә өнимли идеяларды емес, ол әпұайы жумысларды тәртипли шешіў менен баслайды.

Демек киши бизнес хәм исбилерменлик жумысының раўажланыўына тәсир етиўши факторларды улыўмаластырсақ, олар төмендегилерден ибарат.

- кәрқаналар ирилениўи тенденциясының төменлеўи.
- Хаяллар жумыс күнинің экономикаға кирип келиўи.
- Ири ислеп шығарыўда жумысшылардың қысқарыўы.
- Жана кәрханаларды ашыў тезлигинің артыўы хәм басқалар.

Барлық жаңа ғәрезсиз мәмілекеттерде реформалардан алдыңғы дәўирде мүликшиликтиң мәмілекет формасы үстемлик қылған. Хожалықтың мәмлекет секторында мийнеткешлер улыўма санының бөлеги, кооперативтерде 14-15 % жеке секторда 3% ке жақыны бәнт болған. 80-жыллардың екинши ярымында хожалықтың кооператив секторын жаратыў ижараны раўажландырыўға хәрекет қылған Бул хәрекеттер базар инфруктурасын раўажланбағанлығы, мәмлекет мүлкшилигинің үстемлиги, хожалық жүргизиўдің жаңаша орынлардың мәмілекет секторына қарамлығы, хожалық ызамларының анық емеслиги хәм басқа бир қатар себептер менен нәтийжесиз болған.

Кәрханаларды мәмлекет басқарыўынан шығарыў хәм жеке- меншик экономикалық реформаластырыў жетекши буўыны. Меншиклестириў нәтийжесинде демократиялық жәмийеттиң сийасий орнын қураўшы жеке мүликшилик қатламы түрлениўи, базар экономикасы хәм ислеп шығарыўда өнимли раўажланыўы ушын шәраятлар жаратылыўы керек.

Меншиклестириў басқышы өзінше жүдә қыйын өтеди. Бул тәбийий мүликшиликти жаратыў усаған бундай үлкен көлемли жумыс хәр түрли тараўлар хәм кәрханалардың экономикалық таярлығын, экономикалық мәплерин, жеке хұкимиранлықты жеңип өтиўди, шерикшилик тийкарында исбилерменлик системаларын пайда етилиўин, тап сондай шөлкемлик хәм финаслық қатнасқларды түрлениўин, яғный финаслық, ислеп шығарыў жеке өз ара байланысларды куралыўын хәм мәплерди бириктирип кетиўин есапқа алыў керек. Базар системаларын жаратыўыда улыўма мәмлекетлик системаларын жаратыўда улыўма мәмлекетлик миллий мәплерди есапқа алған ҳалда мәмлекет тәрепинен қоллап қуўатлаў муўапықластырыў талап етиледі. Меншиклестирген мүликке ҳақыйқый усыныс хәм талапты есапқа алған ҳалда финанслық тәрепи ҳаққында да ойлаў хәм есаплап шығарыў керек.

Әмелге асырылып атырған шәраларды қойылған мақсетлерге сайлығын тәминлеў керек: актив хәм өнимли хожалық жумысынан мәптар мүликшилер хәм жеке исбилерменликтің қурыўшылары қатламын қурыў, бундай жумыстың керекли қызықтырыўшы факторлар, бәсеки шәрияты хәм инфраструктураны жаратыў.

Өзбекстанда жеке исбилерменликтин раўажланыўы хэм түрлениўинин тарийхын үш баскышка бөлиў мүмкин: ревалюцияға шекем социалистлик дәўири хэм хәзирги дәўир.

Тарийхый сондай нәрсе пайда болған, ревалюцияға шекем, Өзбекистан жүдә үлкен шийки зат ресурслары запасларына ийе болған халда, өз санаатына ийе болмаған. Патша Россиясының саннатшылары Түркистан үлкесинде санаат кәрханаларын өз инвестицаларын киритпеген. Олар ушын арзан шийки затларды алып кетиў хэм таяр өнимлерди арқаға алып келиў пайдалырақ болған. Халықтың күнделикли товарларға хәр түрли әсбап үскенелерге мүтәжлиги, тийкарынан оларды өнерментлер хам майда кәрханалар тәрәпинен ислеп шығарыў аркалы қандырылған.

Орта Азия халықларының эстетикалық идеялары тарийхый себеплерге қарай илимий мәденят ең анық өз көринисин тапқан. Өзбекстан халқы турмысының пазийлетлери әсирлер даўамында көп санлы өнимлерди кең раўажланыўы ушын шәриятларды қәлипплестирген, олар арасында көркемлик буўынларды ислеп шығарыў хүрметли орынды ийелеген. Хәр бир уста турмыс ушын зәрүр буйыды жаратқан. Бирақ қолланбайтуғын буйымға өз түсинигине қарай гөззаллық киргизген хэм буйым көркем шығармаға айланған.

Хәр бир аўылларда айтпасада болады, хәмме ўақытта жоқарғы көркем байлыққа ийе. Тутыныў буйымларды таярлаў бойынша усталар болған: зергерлер, ағаш хэм ганш ойып ислеўшилер, тоқыўшылар хэм глемшилер хэм тағы басқалар. Қаланы хәр бир қәнийгелик өнимлери қаланын айрықша тереториялоарға жайласқан. Хәр бир уста өз ўйинде ислеген хэм усы жерде өз өнимлерин сатқан.

Бирақ бул қәнигеликтин барлық усталары «цех»ларға ямаса корпорацияларға бирлескен, оларға сайланған ақсақаллар басшылық еткен. Бул басшылық өнимлердин сыпаты үстинен қараған баҳаның улыўма сиясатын әмелге асырған, цех ағзаларының социаллық- хызмет көрсетиў машқалаларын шешип берген. Бундай көринис орта әсирлер дәўириндеги барлық халықлар хэм мәмлекетлер ушын тийисли.

Орыс халқынын түркистанға соның ишинде Өзбекстанның хәзирги тереториясына келиўи, тарийхта қысқа мүддет ишинде жергиликли халық жасаў жағдайының көп раўажланыўында күнделикли тәртин өзгертп жиберди. Жәмийетин феорал системаларына хожалық жүргизиўдин капиталистлик кирип баслады. Фабрикалар арзан буйымлардың канкурениясы аймақ өнимлерди ислеп шығарыўдың жаңа усыллары хэм жаңа курамалық шөлкемлерге өтиўге мәжбүр қылады.

Түркистан үлкесинин байлықлары Россия саўда-саннат орталығынын биринши кантактлери өз нәтийжелерин берди. Россиянын ири қалаларындағы түрли көргизбелеринде Түркистан халық усталары буйымлары менен бөлимлер пайда бола баслады. Бул буйымлар жәмийеттин жоқары орталықларында қызықта баслады. 1870 жылы қысқы сарайға императрица тәрәпинен манфактура көргизбесинин Түркистан бөлиминде буйыртпа берилген алтын хам гүлалшылық буйымларын жеткерип берилгенлиги ҳаққындағы ҳужжетлер бар.

Бирақ 1867 жылдың өзинде Түркистанлық өнерментлердин буйымлары пүткил дүнья Париж көргизбесинин Россия бөлиминде көрсетилген еди. Өзбек өнерментлеринин буйымлары 1873 хэм 1876 жыллардағы москва политехника көргизбелеринде сыйлықлар хэм дипломлар менен сыйлықланған. 1888 жылларда өнерментшилик санаат көргизбелери түркистанда да шөлкемлестириле баслады мс: 1886 жылда өзбек усталарының буйымлары өнерментшилик саннат хэм аўыл хожалыгы көргизбелеринде көрсетилген, 1887 жылдағы Самарқадта өнерментшилик ислеп шығарыўдың дәўир шөлкемлестире баслады. 1888 жылда болса ири түркистан көргизбеси өткерилген. Әсте ақырынлық пенен өзбек өнерметлеринин буйымлары соның ишинде көркем буйымлары, Париждеги пүткил дүнья көргизбесинде, 1904 жылдағы Сан – Луи дағы көргизбеде дүньяның тәрийпин алды.

Бирақ өзбек өнерментлери көркем буйымларының жетискенликлери тек абырайлы характерге ийе еди. 1870 жыллардын ақырында Россия реданциясы түркистан аймағының

барлық ұялаятларынан орынлардағы бар завод хэм фаврикалар хаққында мағлыұматларды тезлик пенен жыйнады. Жуўаплар дерлик бир түрде еди. Мс: Андижан районы баслығының Ферғана ўалияты баслығына 1878 жылдың ноябрьдеги билдирмеси төмендеги сөз бенен тамамланады: «...мениң қарамағымдағы районда завод хэм фабрикалар жоқ, барлық жергиликли шығармалар хэм буйымлар әпўайы қол куралларында таярланады: Усталардың өнерменшилик хэм көркем шығармаларын санаат ислеп шығарыўын жолға қойыўға биринши адамлар 1889 жылда қойылды. Бул ўақытта Ташкентте өнерментшилик басқармасы енгизилди. Бирақ басқарманың басшылығы әдеттегидей пикир жүргизиўши усталардың қоллап қуўатлаўына ийе болмады. Басқарманың орайластырылыўы олардың искерликлерин ийелейтуғын еди. Соның ушын 1902 жылда Түркистан губернаторы ис жүргизиў ханасының «Өнерментшилик жәмийетлерин тарқатыў» хаққындағы қарары шықты. Бирақ капиталистлик қатнасықлар базар стихиясына анық кирип барды, өнермент усталардын мийнет артеллери пайда бола баслады, хэм 1909 жылда «усталар хэм қара жумысшылар артелинің нызамы» тастийқланды. Жергиликли өнерментлердің биринши шөлкеми 1889 жылда дүзилди. Оғанда турмыс жақтан хызымет көрсетиў тутыныў буйымларыда халық искуства шығармалары, яғный көркем өнерментшилик буйымларын ислеп шығарыў кирген, бирақ Россия журналларының бир шарықлаўшысы «Ташкенте Түркистан көргизбеси» макаласында (1890 ж) өнерменшилик буйымларын санаат тийкарында жаратыў тарийхына әдеттеги усталардың жеке ислеп шығарыўының барлығы дәўиринде киргизеди. Ол: «25жыл даўамында үлкеде көп ғана нәрселер өзгерди, жергиликли саннат кеңейди хэм раўажланды» – деп жазады. Бул көргизбе соның менен характерли, онда айрықша павильон Ташкенте жасаўшы Ақром Асқардың естеликлери павильоны көрсетилген, яғный биринши мәрте тек ғана өзбек устасының буйымлары көрсетилген емес ал,оның өзиде усы көргизбениң қатнасыўшысы болған. Көргизбеде қатнасканы ушын мәмлекетлик лерик министирлиги, Финанс министирлиги, мәмлекетлик от заводы, императордың москваға аўыл хожалығы жәмийети тәрәпинен көп санлы алтын, гүмис хэм бронза медаллары сыйлықланған.

Түркистаннан келтирилген буйымлар қатнаскан көргизбелер хэмме ўақыт саўда характерине ийе болған.

Оларда павилонларға қойылған товарлар сатылған жерде ислетиў хэм дийханшылық бас басқармасының Санкт Петербург өнерментшилик складының Сырдәрья ўәлаяты басқармасына 1907 жыл 15 сентябринде жиберген хаты сақланып қалған, онда өнерментшилик буйымларын сатыўда Петербургта хэмде сырт елде кеңейгенлиги ушын үлке менен байланыслар хэм ол жерден алып келиўлердің айрым қыйыншылықларына қарамастан, склад буйымларын алып келиўди асырыўды сорағанлығы көрсетилген. Соның менен бир қатарда Түркистан товарларын муғдарын асырыў ушын Пүткил Россия көргизбелер комитетиниң хұрметли басшысы Түркистан генирал – губернаторының кеңейиўинен халықты көргизбеге исбериў ушын буйымларды мәмлекет тәрәпинен сатып алыўдан тысқары, хәр бир қәлеўши өз буйымларын Петербургқа өзиниң есабынан жибериў мүмкинлиги хаққында халықты хабарландырыўды сораиды.

Түркистан өнерментлериниң көркем хэм тутыныў буйымлары Петербург хэм Москвадағы хәр жыллық Пүткил Россия көргизбелеринде 1917 жылға шекем үзликсиз жеткерип берилген, 1910 жылларда болса Самарқандта өнерментшилик буйымларының базар көргизбелери өткериле баслады.

Ревалюциядан кейинги дәўир исбилерменлер ушын қурамалы хэм бирдей болмаған.

Совет хұкиметиниң биринши жылынан баслап хұкимет мәмлекеттиң барлық территорияларында өнерментшилик ислеп шығарыўды қоллап – қуўатлаўға хәрекет қылған. 1919 жылдың 25 апрельинде БМИК хэм Хққ ның өнерментшилик санаатына көмеклесиў жумыслары хаққында декрети шыққан, онда айтылыўынша, «өнерментшилик санаатының барлық киши кәрханаларын я жергиликли емес, емес я меншиклестириу емес

хәм я таркатыу тек күтилмеген жағдайлардан тысқары мүмкин емес» Соң өнерментлер ислеп шығаратуғын өнерментшилик бұйымлары санап өтилген.

Олардың ишинде тоқылма бұйымлар халық сазлы әсбаплары, кестелер, ойыншықлар хәм басқа көркем бұйымлар кирген. Оның үстине көрсетилген «коператив бирлеспелерге жоқары сапада өтилген бұйымларды Россия Республикасының барлық территорияларына алып барыу хәм сатыуға рухсат берилген».

Бирақ, әсте – ақырынлық пенен, жеке бизнеске талаптар есабына алына басланды хәм ол белгили шеңберге (көлемине) киргизилди. 1921 жылдың 8-августинда Түркистан Республикасының Советлер орайлық атқарыушы комитети 88 санлы «өнерментшилик хәм майда санаат ҳаққында»ғы қарарын қабыл етти. Бул қарар менен өнерментшилик хәм майда санааттың регламенти хәм статусы, олардың ҳуқықлары хәм мәлекет пенен өз ара қатнасықлары белгилеп берилди. Әмелде Республиканың барлық терреторияларында, металл хәм ағаштан бұйымлар ислеп шығарыу, күлалшылық, кийимлер хәм аяқ кийим тигиу, аўыл – хожалық өнимлерин қайта ислеу айрықша камуналь хизметлерин көрсетиу, аўыл хожалығы әсбапларын ислеп шығарыу бойынша неше кәрханалар шөлкемлестиреилди. Киши кәрханалардың тез раўажланыуы оларды басқарыу офислерин дүзиу зәрүрлигин келтирип шығарды хәм 1923 жылдың 16 – сентиябринде Түркистан Республикасы халық комиссарлары кеңеси 139 – санлы қарарды қабыллады, онда ТССР терреториясында санаатты улыўма тәртипке салыу ўазыйпалары белгилеп берилген хәм ўалаят атқарыу комитетлери бөлимлери ҳуқықында ҳәрекет етиўши хәм ўалаят атқарыу комитети сметасы бойынша жергиликли бюджетке кириўши жергиликли санааттың ўалаят бөлимлери тастыйқланған сол узак жылларда санаатқа басшылық етиу қандай әмелге асырылған? Бул қызықлы мәселени айрықша көрип шығыу лазым. Санаат үйинен мәмлекет қадағалаўын орнатыу хәм тәртипке салыу мәселелерин әмелге асырыу ушын орынларда ўалаят экономикалық кеңеслери қасында хизметкерлердин тийисли штаты менен ўалаят санаат лаўазымы енгизилди.

Ўалаят санаат жуўапкерлериге бойсынған, оның пәрманларына әмел қылған, өз жумысларын ўалаят экономикалық кеңеси менен муўапықластырған хәм оған зәрүр есабатларды усыңған.

Барлық фабрика – завод ямаса мәмлекетлерге жергиликли кооператив те, жеке, улыўма санаат характерине ийе барлық кәрханалар ўалаят санаат қолында болған. Буның үстине кәрхана деп оған күшейтириўши қурылмалар бар болса ямаса бестен артық жумысшы ислесе есапланған, егер жумыс жалланба жумысшылар тәрөпинен емес, ал шаңарақ ямаса **артел** ағзалары тәрөпинен орынланса, онда бир үйде оннан (10) артық адам бәнт болыуы керек болған. 30 – жыллардың басларында санаат кәрханаларын белгилеу ушын сондай критериялар болған. Санаат жуўапкерлери фабрика завод кәрханаларын дизимге алған, олардың үскенелери хәм оның техникалық жағдайы ҳаққында турақлы хабарларды жыйнаған, кәрханалар жумысының анализин өткерген. Кәрханаларды техникалық қайта үскенелеу, оларды қайта қурыу, жаңа фабрика хәм заводларды қурыу, шийки зат хәм материаллар, жанылығыны үнемлеу, жумысшы кадрлар хәм басшыларды таярлау, ислеп шығарыуға жаңалықларды енгизиу хәм ойлап табыушыларға шерикликти жаратыу бойынша мәселелер де олардың ҳуқық көлемине кирген.

Хәзир жергиликли санааттың басланыўында турған биринши исбилермен- ҳақында анық бир нәрсе айтыу қыйын. Еле пуқаралар урысы жасау ушын талпынатуғын еди, бирақ ўақыт күнделикли мақалаларды шешиўди талап қылатуғын еди. Сол тынышсызлық жылларда еле есаптар, архивлер хәм статистикалық қыйын дизими бар болмаған, бизлер ушын өткен ўақыяларды ҳужжетлик анықтықта тиклеу қыйын. Бирақ бир нәрсе сөзсиз: бул мақсетке умтылған, өз талпыныўларында кең пейил болған, өз мийнетлери хәм исбилерменлик талантлары менен өзлериниң жергиликли санаатларын жаратыуға қарар қылған бир мақсет пенен бирлескен жумысшылар еди, бул арқалы сол ўақыттың күнделикли мәселелери жумыс берий, қыйналған халықта тойдырыу, кийинтириўди тез хәм ең кем қәрежетлер менен шешиу мүмкин болған.

Аман қалыу жарысында әсиресе дәстүрий өнерлер уәкиллери өзлерин жақсы көрсетти.

Гүлалшылық бул салық өнериниң ең әйемгиси болып, ол дүниьяның барлық халықларында жүдә әйемнен белгили. Өзбекистан терреториясында түрли дәуирлердиң - ----- буйымларының көп санлы архиялогиялық табылмалары табылған: ең әйемги дәуирдеги антик дәуирдеги хәм орта әсирлер дәуириндеги әйемги усталар хәр түрли буйымларды таярлаудың көп сырларын билген, ал хәзир олар жоқ қылынған.

Өзбек усталары архитектура имаратлары ушын ----- безеу плиталарын, тутыныу буйымлар хәм гөззаллығы бойынша әжайып болған көркем ыдыслар үлгилерин ислеп шығарыуды дауам еткен. XIX әсирдиң екнши ярымында Орта Азияға темир жолдың қурылыуы ----- ислеп шығарыуды кеңейтиуине, бирақ әпиуайыласыуына алып келди. Бул жол менен бул жерге Россия фабрикаларында ислеп шығарылған сыпатлырақ хәм арзанырақ өнимлер ағып келе баслады хәм жергиликли усталар жәнеде арзанырақ хәм көп муғдардағы буйымларды ислеп шығарыуға мәжбүр болған. Бул жүдә қатты бәсеки хәм базар ушын гүрес еди.

	Риштон		Тошкент	
	1915 жыл	1924 жыл	1915 жыл	1924 жыл
Усталар саны	80	57	10	23
Буйымлар муғдары, дана	260.000	512.000	50.000	205.000

Әйемги гүлалшылық орайлары хәмме уақыт хәм кәруан жоллары бойынша жайласқан. Бул дәстүр уллы жипек жолы дәуирлеринен – ақ сақланып қалған. Буннан тыскары усталар кәруан өмириниң комунал шәраятларын хәм есапқа алған хәм соның ушын өнерментшилик устаханалары өзгешелик пенен емес, ол бир биринен шама менен (32 км) де жайласқан. Бул кәруанның бир күнлик жолы. Бирақ ревалюциядан соң өнерментшилик орайлары жаңа орынларда да пайда бола баслады.

Тәкирарлау ушын сораулар.

1. Бизнес дегенимиз не?
2. Исиленменлик дегенимиз не?
3. Бизнес хам исиленменликтин бир-биринен өзгешелиги.
4. Бизнесдин турлери.

Тема. Исбилерменликнинг ҳуқуқ ҳәм мәжбүриятлары.

Мазмуну

Исбилерменлик кепилликлери ҳәм оның қоллап-қуўатланыуы.

Мамлекетлик шолкемлердин исбилерменлер ҳуқықына жуўапкершилиги
Исбилерменлик хызмети субъектлериниң ҳуқықлары ҳәм олардың
мәжбүриятлары.

Жеке тәртиптеги исбилерменликнинг өзгешеликлери .

Өзбекистан Республикасының мүлкшилик ҳаққындағы, кәрханалар ҳаққындағы, меншиклестирилген ҳәм мәмлекет қараўынан шығарыу ҳаққындағы ҳәм басқа бир қатар норматив ҳүжжетлерди көп укладлылық тийкарлары белгиленип, олар мүлкшиликнинг барлық формаларының тең ҳуқықлығын жоқ етиў, мүлкдарлардың ҳуқықларын толық қорғалыуы, жеке мүлкти жәнede қорғаў, исбилерменликти раўажландырыў ҳәм шет ел инвестицияларын жыйнаўға қаратылған.

Товар – пул қатнасықлары раўажланып атырған ҳәм басқарылатуғын базар шараятында мүлкшиликнинг барлық формасында тийисли кәрханаларды пайда етиў, олар хызметиниң, оларды қайта қурыў ҳәм тамамлаўдың улыўма ҳуқықый экономикалық ҳәм социаллық негизлери усы норматив ҳүжжетлерде жаратып берилген.

“Өзбекистан Республикасында мүлкшилик ҳаққында” ғы (1990 жыл 31 – октябрь) Нызамында белгилеп қойылған мүлк формаларына муўапық төмендеги түрдеги кәрханаларға бөлинеди:

- Өзбекстан Республикасы пухараларының, сондай – ақ иммигрант пухаралардың индивидуал (меншик ҳәм жеке) мүлкине тийкарланған кәрханалар;
- (жәмәат ширкет) мүлкине тийкарланған жәмийет, шаңарақ, жергиликли кәрханалары, ислеп шығарыў кооперативлери; кооперативлерге қараслы кәрханалар, акциялы жәмийетлерге, мәжбүриятлы шекленген жәмийетлерге, басқа хожалық жәмийетлери ямаса ширкетлерине қараслы кәрханалар; жәмийет шөлкемлериниң кәрханалары, диний шөлкемлердин кәрханалары ҳәм жәмийет мүлкшилигиниң басқа формаларына тийкарланған кәрханалар;
- мәмлекет мүлкине тийкарланған республика мәмлекет кәрханасы, Қарақалпақстан Республикасы мәмлекет кәрханасы, ўә лаятлар арқалы, ўәлаят, районлар аралық, район, қала мәмлекет кәрханасы ҳәм кәрханалардың басқа түрлери ;
- толық ямаса үлес қосып қатнасыўға тийкарланған (қоспа кәрхана) республика мүлки, Қарқалпақстан Республикасы, иммигрант ҳуқықый шахслар, фирмалар ҳәм мәмлекетлер мүлки болған кәрханалар;
- мүлктин аралас формаларына тийкарланған кәрханалар.

Мүлкшилик формаларына қарамастан, кәрхана жумысшылар санына қарап киши кәрханалар қатарына (4-темаға қаратылған) киргизилген, бундай кәрханаларды пайда етиў ҳәм олар хызметиниң өзине тән тәрәплери, атағы, оларды дизимге алыў шәртлери, сондай-ақ, кәрханаларды бул түрге киргизиў тәртиби, Өзбекстан Республикасы Президенти алдындағы Ўәзирлер органы ҳәм Қарақалпақстан Республикасы Ўәзирлер Кеңеси тәрәпинен салынады.

Киши ҳәм жеке исбилерменлик (буннан кейин исбилермен деп аталады) хызметин пайда етиў, раўажландырыўдың ҳуқықый тийкарлары, сондай – ақ «Хошаметлеў ҳаққында»ғы (1995 жыл 21-декабрь) Нызамларында өз көринисин тапты.

Бул нызамлар исбилерменликнинг экономикалық ҳәм ҳуқықый ғәрезсизлигине кепиллик береді, олардың ҳуқық ҳәм жуўапкершилигин

анықлайды, исбилерменлердің басқа кәрханалар хәм шөлкемлер, мәмлекет басқарыуы мекемелери менен қатнақсыларын тәртипке салады.

Буннан тысқары, пухаралардың исбилерменлик қәбилетин барлық шаралар менен иске салыу, олардың искерлигин асыру, исбилерменликти раўажландырудың ҳуқықый кепилликлери белгилеу негизинде базар қатнасықларын тезлестире қаратылған.

Исбилерменлик ҳаққындағы норматив хужжетлер мүлкшилик хәм хожалық жүргизиў формаларын еркин таңлау, бул формалардың тең ҳуқықлық тийкарында әмел қылыуы, өз – ара бирге ислесиў хәм еркин бәсекилесиў тәмийинленетуғын шәраятлардың жаратылыуына көмеклеседи.

Исбилерменликтң өзи не? Оның хызметин әмелге асыру негизлери хәм раўажландырудың тийкаргы қағыйдалары нелерден ибарат.

Исбилерменлик – мүлкшилик субъектлериниң пайда алы мақсетинде тәуекел етип хәм мүклик жуўапкершилиги тийкарында, әмелдеги ыызамлар көлеминде баслама менен экономикалық хызмет көрсетиуи.

Өзбекстан Республикасында исбилерменлик:

- Исбилерменниң жеке мал мүлки тийкарында;
- Исбилерменниң басқа пухаралар хәм юридикалық шахслар, соның ишинде иммигрант пухаралар хәм де юридикалық шахслардың мал-мүклерин түрли формаларда жумсау тийкарында;
- Исбилерменниң мәмлекет хәм жәмийет шөлкемлери мал – мүклеринен пайдаланыуы тийкарында;
- Жоқарыда айтылған формаларды қосып, алып барыу тийкарында әмелге асырылады.

Исбилерменлик хызметиниң хәм мүлкдар менен болған қатнасықлардың характеринен келип шықан ҳалда исбилерменлик хызмети мүлкдар тәрәпинен де, хожалықты толық жүргизиў ҳуқықы негизинде (сол шегаралары мүлк ийеси тәрәпинен белгиленген ҳалда) мүлкдарлардың мал – мүлкин басқарыушы субъект тәрәпинен де әмелге асырылады.

Хәр қандай формадағы исбилерменлик мүлк ийесиниң ислеп шығарыу процесинде өзи туўрыдан – туўры қатнасыуына хәм (ямаса) басқа пухаралардың мийнетин қоллау жолы менен пайдаланыуына тийкарланады.

Исбилерменликти раўажландырудың тийкаргы қағыйдалары төмендегилерден ибарат:

- ыызам менен қадағаланбайтуғын хәр қандай исбилерменлик хызметин әмелге асыруда исбилерменниң өзине тийисли болған мал – мүлктен пайдаланыу еркинлиги;
- исбилерменниң хожалық хызметин жүргизиўдеги хәм хызмет өнимин бөлистириўдеги ғәрезсизлиги;
- исбилерменниң барлық түрдеги ислеп шығарыу-хожалық хызметин жүргизиўде, мүлк формаларына қарамастан, ыызам алдында тең ҳуқықлылығы;
- исбилерменликти әмелге асыру хәм хызметкер жаллаудың еркинлиги;
- дәрәмат алыудың жерлери (источник) хәм усыллары
- қандай болыуына қарамастан, салық комитетлери алдында есабат бериудиң декларатив формасы, исбилерменлердиң дәрәматларын жасырып қалғаны (төменлетип көрсетиуи) ушын Өзбекстан Республикасы ыызамларына тийкарланып материаллық жуўапкерлиги.

Исбилерменлик хызметин әмелге асыру ушын исбилерменлик субъекти исбилерменлик шөлкемлери (ширкетлерин) дүзеди. Исбилерменлик шөлкемлерин (ширкетлерин) дүзиу, олардың хызметин көрсетиуи, оларды қайта шөлкемлестиреу хәм тамамлаудың улыўма ҳуқықый, экономикалық хәм социаллық тийкарлары Өзбекстан Республикасының «Өзбекстан Республикасындағы кәрханалар ҳаққында»ғы ыызамы менен тәртипке салынады.

Исбилерменлик кэрханаларын пайда етиў хэм оны регистрациядан өткерийү төмендеги тәртипте әмелге асырылады:

1. Кэрхана пайда етиўдиң улыўма шәраятлары:

а) кэрхана мал – мүлк ийеси (ийелери) ямаса ол (олар) ўакил қылған мекеме, кэрхана, шөлкем қарарына муўапық, ямаса шөлкемлестириўшилер топары хэм айырым шөлкемлестириўши шахслар қарары менен усы хэм де Өзбекстан Республикасының басқа нызам хўжжетлеринде көзде тутылған тәртипте пайда етиледі;

б) кэрхана ислеп турған кэрханалар, шөлкемлер қурамында бир ямаса бир неше қурамлық бөлимнің усы бөлим (бөлимлер) мийнет жәмәәти басламасы менен ажыралып шығыўы нәтийжесинде, егер бундай ажыралып шығыў ушын кэрхана мал – мүлк ийесиниң (ол ўакил қылған мекеме, кэрхана хэм шөлкемниң) разылығы болса хэм кэрхана алдын өз мойнына алған мәжбүриятлардың орынланыўы тәмийинленсе дүзиледи;

в) кэрхананы пайда етиў хэм оның хызмети ушын жер участкасы, басқа тәбият ресурслары талап қылынатугын қолларда олардан пайдаланыўға рухсатнаманы хәмият мекемеси, тийисли нызам хўжжетлеринде көзде тутылған ҳалларда болса экология экспертизасының унамлы жуўмағы болған тәғдирде тәбияттан пайдаланыўшы тийисли басланғыш шөлкем тәрәпинен де бериледи. Жер участкасы хэм басқа тәбият ресурсларын берийү қадаған етилгенинде Өзбекстан Республикасы нызам хўжжетлеринде көзде тутылған тәртипте наразылық билдирийү мүмкин;

г) кэрхана мәмлекет дүзиминен өткен күннен баслап пайда етилген деп есапланады хэм ҳуқықый шахс ҳуқықын алады.

2. Кэрхананы мәмлекет дүзиминен өткерийү тәртиби:

а) кэрхана, егер Өзбекстан Республикасы Нызам хўжжетлеринде өзгеше тәртип көзде тутылған болмаса кэрхана жайласқан жердеги жергиликли хәкимият хэм басқарыў мекемелери тәрәпинен мәмлекет дүзиминен өткериледи. Кэрхана мәмлекет дүзиминен өткерилгенлиги ҳаққындағы мағлыўматлар Өзбекстан Республикасы жалғыз мәмлекет реестрине киргизийү ушын 10 күн мүддет ишинде Финанс ўәзирлигине хабар қылынады;

б) кэрхананы мәмлекет дүзиминен өткерийү ушын тийисли жергиликли хәкимият хэм басқарыў мекемеси бул кэрхананы пайда етиў ҳаққындағы қарар, устав хэм де норматив хўжжетлерде белгилеп қойылғандай дүзим бойынша басқа хўжжетлер усынылады;

Кэрханалар тийисли жергиликли хәкимият хэм басқарыў мекемесинде зәрүр хўжжетлер қосымша қылып арза тапсырылған ўақыттан баслап узағы менен 30 күнде мәмлекет дүзиминен өткериледи;

в) кэрхананы пайда етиўдиң Өзбекстан Республикасы нызам хўжжетлеринде белгилеп қойылған тәртиби бузылғанлығы, сондай – ақ шөлкемлестирилген хўжжетлери нызам талапларына сәйкес келмеўи себеплерине қарай кэрхананы мәмлекет дүзиминен өткерийү бийкар етилиўи мүмкин.

Кэрханалар зарүр хўжжетлерди усыңған тәғдирде, жергиликли мәмлекет хәкимияты органлары оларды дүзимге алыўды бийкар етиўге ямаса дүзимге алыў ушын қосымша шәртлер белгилеўге ҳақлы емес.

Егер кэрхана белгиленген мүддетте мәмлекет дүзиминен өткерилген болмаса ямаса шөлкемлестириўши кэрханани дүзимнен өткерийү бийкар етилгенлиги себепли тийкарсыз деп есапласа, ол судта хабарласыўы мүмкин.

Суд кэрхананы дүзимнен өткерийүбийкар етилгенлигин тийкарсыз деп тапса, бул жағдай кэрхананы дүзимнен өткерместен жергиликли хәкимият хэм басқарыў мекемесиниң материаллық жуўапкершилиги (суд шығынларынан тысқары) себеп болады. Материаллық жуапкершиликтиң муғдары суд тәрәпинен анықланады хэм нызамда белгиленген тәртипте өндирилип алынады.

г) кэрхананы мәмлекет дүзиминен өткерилгени ушын оннан Өзбекстан Республикасы нызамларында белгилеп қойылатугын муғдарында ҳақ алынады. Алынған қаржы жергиликли хәкимият хэм басқарыў мекемеси тәрәпинен кэрхана дүзимнен өткерилген орындағы район, қала, қаладағы район бюджетине өткериледи.

3. Кәрхана устав тийкарында жумыс алып барыў тәртиби.

Кәрхана уставында төмендегилер белгилеп қойилады:

- кәрхананың аты, оның қай жерде жайласқанлығы;
- хызмет түри хәм мақсетлери;
- оның басқарыў хәм қадағалаў органлары, олардың ўәкилликлери;
- кәрхана мал – мүлкин шөлкемлестириў хәм пайданы (дарәматты) бөлистириў

тәртиби;

- кәрхананы қайтадан шөлкемлестириў хәм оның хызметин тоқтатыў шәртлери.

Уставқа кәрхана хызметиниң қәсийетлери менен байланыслы болған, ыызамларға кери келмейтуғын басқа қағыйдалар киритилиў мүмкин.

4. Кәрхананы басқарыўды шөлкемлестириўдиң улыўма қағыйдалары.

Кәрхана өз уставына муўапық басқарылады. Кәрхана басқарыў структурасы, формасы хәм услубларын ғәрезсиз анықлайды, штатларды белгилейди.

Мүлқдар кәрхананы туўрыдан – туўры ямаса өзи ўәкиллик берген мекемелер аркалы басқарылады.

Мүлқдар ямаса хожалықты толық жүргизиў ҳуқықы субъекти ямаса ол ўәкиллик берген мекемелер усы ҳуқықларды кәрхана кеңесине (мекемесини) ямаса кәрхана уставында көзде тутылған хәмде мүлқдар басқа мекемеге тапсырыўы мүмкин.

Кәрхана басшысын тайынлаў (сайлаў) хәм босатыў, кәрхана мүлки ийесиниң ямаса хожалықты толық жүргизиў ҳуқықы болып, бул ҳуқықты олар туўрыдан туўры, сондай – ақ өзлери ўәкил қылған мекемелер арқалы ямаса кәрхананы басқарыў ҳуқықы берилген кәрхана кеңеси, басқарыўы ямаса басқа мекемелер арқалы әмелге асырылады.

5. Кәрхананың мийнет жәмийети, оның ўәкиллери.

Өз мийнети менен (питим, келисиў) сондай – ақ турмысшының кәрхана менен мийнет қатнасықларын тәртипке салыўшы басқа формалар тийкарында қатнасыўшы барлық пухаралар сол кәрхананың мийнет жәмәәтин кура йды.

Карханалар мийнет жәмәәти ўәкиллерин әмелге асырыўдың тийкарғы формасы оның улыўма жыйналысы болып есапланады. Улыўма жыйналысы: кәрхана мал – мүлкин сатып алыў менен байланыслы мәселелерди, кәрхана администрациясы менен жәмәәт шәртнамасы (питими) дүзиў зәрүрлиги ҳаққындағы мәселени, өз хызметкерлери ушын қосымша отпускарлар, қыскартылған жумыс күни хәм ислеп табылған хәмде тутыныўға сарпланатуғын кәрежетлер көлеминде басқа социаллық имканлар белгилейди.

6. Жәмәәт шәртнамасы (питими)

Жәмәәт шәртнамасы (питими) хәмме түрдеги кәрханаларда дүзилиўи мүмкин хәм ол әмелдеги ыызамларға қарсы барыўы лазым.

Кәрханадағы ислеп шығарыў хәм мийнет қатнасықлары, мийнетти қорғаў, жәмийеттиң социаллық раўажланыўы хәм жәмәәт ағзаларының саламатлығы мәселелери жәмәәт шәртнамасы (питими) менен тәртипке салынады.

Жәмәәт шәртнамасы (питими) дүзиў ямаса оны орынлаў ўақтында келиспеўшиликлер шыққан жағдайда бул келиспеўшилик ыызам хўжетлеринде белгиленген тәртипте шешиледи.

7. Исбилерменниң ҳуқықлары. Ол төмендегилерден ибарат:

- Республика территориясында жасаўшы хәм хызмет жүргизиўши басқа – басқа субъектлер менен тең негизлерде ыызамларда белгиленген шәртлерге тийкарланған ҳалда кәрханалар хәм шөлкемлерди пайда етиў, шөлкемлестириў, сатып алыў хәм қайта дүзиў жолы менен исбилермен хызметин баслаў хәм даўам еттириў;

- бул хызметти орынлаў ушын басқа юридикалық шахслар хәм пухаралардың мал – мүлки хәм де пул қаржыларын қәлеген негизлерде бағдарлаўы, жумысшыларды ғәрезсиз жоллаў хәм жумыстан босатыў;

Исбилерменликтен ызымларда белгиленген тәртіпте салық салынууынын шексиз муғдарда жеке дәрәмәт арттырууы, социаллық тәмийинлениу хәм социаллық қамсызландыруу хуқықларына ийе.

Исбилермен ямаса ол ўәкил қылған шахслар хожалық жүргизиўши басқа субъектлердин хәр қандай хәрәкетлери хәм исбилерменлерге қылып атырған даўалары хәмде белгиленген тәртіпте берилетуғын таза шаралары хаққында даўласыўға хақлы, ызымларга муўапық ҳеш сөзсиз қолланылатуғынлары буған тийисли емес.

8. Исбилерменнин мәжбүриятлары. Ол төмендегилерден ибарат:

- исбилермен әмелде ызымлардан хәмде өзи дүзген питимлерден келип шығатуғын барлық мәжбүриятларды орынлаўы;

- жолланып ислеп атырған жумысшылар менен ызымларга муўапық мийнет шәртнамалары дүзиўи, жолланып ислеп атырған жумысшыларды социаллық хәм тәбийий қамсызландыруу;

- жумыста ислеп атырған барлық жумысшылар менен дүзилген шәртнамаға муўапық кәрхананың финанслық ахўалына қарамастан, толық есап – китап қылынууы;

- арнаўлы билим хәм көнликпе талап қылынууынын жумысларга тек ғана зәрүр таярлыққа ийе, кәсиби жағынан жарамлы хәм тийисли мағлыўматқа ийе болған шахсларды ғана шақырууы тийис.

9. Исбилерменнин жуўапкершиликлери.

Салық хәм кредит мәжбүриятларынын дүзилген шәртнамаларынын орынлаў барысы, басқа субъектлердин мүлклик хуқықларын бузғанлығы, кәўипсиз, мийнет шәриятларына әмел қылмаўы, тутынуўшыларға адамлардың саламатлығына зыян жеткизетуғын өним жеткерип бергенлиги, этирапқа зыян жеткизгенлиги, жеке хәкимликке қарсы ызымларды бузғанлығы ушын, исбилермен өз мал – мүлк көлеминдеги әмелдеги ызымларга муўапық жуўапкер болып есапланады.

Мүлклик даўалар исбилерменнин мийрасхорларына да тийисли болады, бирақ олар мийрас қылып қалдырған мал – мүлк көлеминен аспаўы зәрүр.

10. Финанс хәм кредит қатнасықлары.

Пайда, амортизация ажыратпалары, қымбатлы қағазларды сатыўдан түскен пул, мийнет жәмийети ағзаларынын, кәрханалар, шөлкемлер, пуҳаралардың пай хәм басқа төлемлери, сондай – ақ, басқа түсимлер кәрхана финанслық ресурсларын курайтуғын дереклери болып есапланады.

Кәрхана сатыўда шәртнамасы тийкарында банк кредитинен басқа кәрханалардың кредитлеринен де пайдаланылады.

Исбилермен пул қаржыларын сақлаў хәм де барлық түрдегисап – китап, кредит хәм касса операцияларын әмелге асыруу ушын кәрхана дизимге алынған жердеги хәр қандай банкте, басқа жердеги банкте болса, сол банктің разылығы менен есап – китап счетлары хәм басқа есап счетлары ашыўы да мүмкин.

Ис хақы төлеу хәм бюджетке төлемлер барлық кәрханалар ушын биринши гезектеги төлеуи болып есапланады. Есап – китаптардың басқа түрлерин кәрхана календарь тәртибине муўапық әмелге асырылады.

Кәрхана қарыйдар (тутынуўшылар)ға қарызға алынған қаржы ушын пайда төлеу тәртибиде қарызға өним жеткерип бериу, жумысты орынлаўы хәм хызмет көрсетиуи мүмкин. Бундай саўда питимлерин рәсмийлестириу ушын кәрхана хожалық айланысында вексельди қоллаўы мүмкин. Кәрхана % төлеу шәрти менен басқа шәртнамаға кредит бериуи мүмкин.

Еап – китап қылыў барасынан өз мәжбүриятларын тураклы орынлайтуғын кәрхана банк тәрәпинен төлеўге жарамсыз деп дағаза қылыўы мүмкин. Бундай кәрханаларга тәсир өткериу шаралары хәм оларды қоллаў тәртиби банклер тәрәпинен Өзбекстан Республикасы ызым хўжетлерине муўапық белгиленеди.

11. Исбилерменлик субъектлерин раўажландырууды хошаметлеу хәм оны қоллап – куўатлаў бағдарламалары.

Мәмлекет киши хәм жеке исбилерменлик субъектлериниң хуқықлары хәм де нызамлық мәплерине әмел қылыныўына кепиллик береді. Еркін бәсийке ушын шәрият жаратады, материаллық, финанслық, мийнетке тийисли хәм басқа ресурсларын пайдаланыўда тең имканиятларды тәмийинлейди.

Ўәзирлер, Мәмлекет комитетлери, Мәмлекет хәм жергиликли мәмлекет ҳәкимияты органларының киши хәм жеке исбилерменлик мәмелелерине тийисли хәмме ушын мәжбүрий болған норматив хўжжетлери тийисли Әдиллик министрлигинде, оның жергиликли органларында хуқықый экспертизадан өткерилиўи, мәмлекет дизимине алыныўы зәрүр. Бул хўжжетлер ғалаба хабар куралларында дағаза қылынады.

Киши хәм жеке исбилерменлик субъектлери хызметлериниң жумыс ямаса саўда сыры болған информациялардың қорғалыўына кепиллик береді.

Мәмлекет органлары хәм басқа органлардың олардағы жоқары орынлардағы шахслар хәм жумысшылардың норматив хўжжетлеринде нәзерде тутылған жағдайларды бийкарлаған, киши хәм жеке исбилерменлик субъектлери хызметине араласыўына жол қойылмайды.

Мәмлекет органлары ямаса басқа органлардың хәмде олардағы жоқары орындағы шахслардың киши хәм жеке исбилерменлик субъектлериниң хуқықларын бузыўшы хәрекетлери (қарарлары) үстинен суд тәртибинде наразылық билдириў мүмкин.

Мәмлекет органлары ямаса органлардың ямаса олардың жоқары орындағы шахслардың хәрекетлери (қарарлары) себепли киши хәм жеке исбилерменлик субъектине жеткизилген зыян, қолдан берилген пайданы қосқан халда, сол органлар тәрәпинен нызамлы рәўиште қапланады. Зыянды қаплаў хаққындағы қарама – қарсылықларды тек суд органлары тәрәпинен белгиленген тәртипте шешиледи.

Мәмлекет тәрәпинен киши хәм жеке исбилерменлик субъектлериниң мал – мүлки алып қойылыўына жол қойылмайды, нызам хўжжетлеринде белгиленген халлар хәм тәртипте алып қалыў буған кирмейди.

Киши хәм жеке исбилерменликти қәлиплестириў, раўажландырыў процесслерин тәртипке салыў хәм хошаметлеў мәмлекет тәрәпинен норматив хуқық реформаластырыў, инфраструктураны хәм де киши хәм жеке исбилерменлик субъектлери хызмети ушын шәрият жаратыў тийкарында экономикалық тәсир көрсетиў жолы менен әмелге асырылады.

Бул бойынша жергиликли мәмлекет ҳәкимияты оргонлары өз ўәкиллери көлеминде:

- ишки хәм жеке исбилерменлик субъектлери ушын жергиликли салықлар хәм жыйымлар бойынша жеңилликлер белгилейди ;
- киши хәм жеке исбилерменликти раўажландырыўдың терреториялық ислеп шығады;
- киши хәм жеке исбилерменликти раўажландырыўдың үстем бағдарларын анықлайды.

Киши хәм жеке исбилерменликти раўажландырыў министирлер кабинети хәм жергиликли мәмлекет ҳәкимияты оргонлары тәрәпинен ислеп шығарылатуғын киши хәм жеке исбилерменликти раўажландырыўдың мәмлекет хәм терреториялық дәстүрлерине муўапық әмелге асырылады.

Киши хәм жеке исбилерменликти раўажландырыўдың мәмлекет хәм терреториялық дәстүрлери базар инфраструктурасын пайда етиўди қолай исбилерменлик орнатылған қәлиплестириў хәмде киши хәм жеке исбилерменликти раўажландырыўда экономикалық хошаметлеў илажларын өз ишине алады.

Дәстүрлерди финанслық тәмийинлеў киши хәм жеке исбилерменликти қоллап – қуўатлаў фондлары, халық аралық дәстүрлер бойынша, жеке хәм басқа тийкарлардан алынған қаржыларесабына төмендеги максектлер ушын бериледи:

- кредитлер сол қатарда хошаметли кредитлер бериў тийкарында инвестиция жойбарларын финанслық тәмийинлеў;
- устав инвестициясында қатнасыў;

-мәсләхәт хәм информация хызметлерин көрсетиү формасында техникалық тәрәптен көмеклесиү;

-инфраструктуралық раўажландырыўға көмеклесиү;

-алынып атырған кредитлер ушын кепилликлер, мәжбүриятлар хәм кепилликлер бериү жолы хәмде қоллап – қуўатлаўдың басқа формалары менен киши хәм жеке исбилерменлик субъектлерин раўажландырыўда хошаметлеў ушын пайда қылынады.

Аўыл орынларындағы киши хәм жеке исбилерменлик субъектлерин, имаратты ижараға алыў ямаса сатып алыў, саўда хәм хызмет көрсетиү тараўы объектлерин олар жайласқан жер участкалары менен бирликте сатып алыў биринши гезек ҳуқықына ийе.

Мәмлекет басқарыў органлары киши хәм жеке исбилерменлик субъектлери заманагөй үскене хәм технологиялар алыўға, технопарклер, лизинг кәрханалары, бизнес инкубаторлар, ислеп шығарыў – технология орайлары хәм инфраструктураның басқа объектлери тармағын пайда етиўге жәрдем бериү жүзесинен илажлар ислеп шығылыўы хәм әмелге асырылыўын тәмийинлейди, қәнийгелескен көтере базарлар, ярмаркалар пайда етиў хәм шөлкемлестириўде жәрдемлесиў.

Мәмлекет басқарыў органлары өнимлер сатып алыў хәм жеткерип бериү, хызметлер көрсетиү ушын шәрнамаларды дүзиў ўақтында буйыртпаларды таңлаў тийкарында киши хәм жеке исбилерменлик субъектлерине бөлистирип бериўи де мүмкин.

Киши хәм жеке исбилерменлик субъектлери өз өнимлерин хәм хызметлерин, бар талап – мүтәжликлерден келип шығып еркин баҳаларда реализация қылынады.

Киши хәм жеке исбилерменлик субъектлеринен, сол қатарда аўыл орынларда хызмет алып барып атырған ямаса бәсекилес хәм экспортқа арналған өним ислеп шығарыў менен шуғылланып атырған киши хәм жеке исбилерменлик субъектлери ушын бир қанша қолайсыз шараятларды жүзеге келтиретуғын өзгерислер киргизилген жағдайда, бул субъектлерден кейинги 2 жыл даўамында олар мәмлекет дизиминен өткен ўақытта әмелде болған нызам ҳужжетлерине муўапық салық өндириледи.

Киши хәм жеке субъектлери ислеп шығарыў шығымларына арналған қәрежетлерге киргизип, тийкаргы ислеп шығарыў фондларының тезлестирилген амортизациясын тийисли тийкаргы фондлар ушын белгили нормадан 2-мәртеден көбирек асып кетпейтуғын муғдарда қолланыўға ҳақлы.

Киши жеке исбилерменлик субъектлери 3 жылдан көбирек мүддет даўамында ислетилип, амортизация ажратпалары ажыратып келинген тийкаргы фондлар дәслепки қунының 50%ине шекемгисин есаптан шығарыўға ҳақлы.

Киши ямаса жеке кәрхана иске түскен ўақыттан баслап 2 шекем өз хызметин тамамлаған жағдайда қосымша рәўиште есаплап шығарылған (тезлестирилген) амортизация сўммасы киши хәм жеке кәрхананың баланс пайдасы көбейиўи есабынан қайтарылады.

Киши хәм жеке исбилерменлик субъектлерине жеңиллик кредитине бериү киши хәм жеке исбилерменликти қоллап – қуўатлаў Фонды (бизнес – фонды) тәрәпинен әмелге асырылады. Республика мәмлекет мүлк комитети усы мақсет ушын меншиклестириў хәм мәмлекет қурамынан шығарыўдан түскен түсимлер есабынан 50% қаржыларды өткериледи. Өз гезегинде Бизнес фонд киши хәм жеке исбилерменликти қамсызландырыў бойынша қорғаўды «Мадад» қамсызландырыў агентлиги хәм басқа арнаўлы агентлердиң характеристикалары тийкарында жеңилликти кредитлерди ажратады. Бул қәнийгелескен қамсызландырыў агентлери исбилерменлик тәўекелшилеринен хәмде кредитлер қапланбағанлығы ушын қарыздарды жуўапкерликтен жеңилликти шәртлерде қамсызландырыў жолы менен қорғаў мәжбүриятын өз мойнына алады.

Саўда банклери киши хәм жеке исбилерменлик субъектлерине зыян жеткергенлиги ушын, сол қатарда қолдан кеткен найда сыпатында зыян жеткергенлиги ушын норматив ҳужжетлеринде белгиленген тәртипте жуўапкер болады.

Саўда банклери киши хәм жеке исбилерменлик субъектлерине банктеги өз есап қағазларынан өз қаржыларын алыўды бийкар етиўге ҳақлы емес.

12. Исбилермен кәрхананың сыртқы экономикалық хызметі.

Кәрхана нызамларға муўапық сыртқы экономикалық хызметин ғаресиз рәуиште әмелге асырыў ҳуқықына ийе .Алынған валюта кәрхананың валюта балансы есабына өткериледи хәм оннан кәрхана ғарессиз пайдаланады. Кәрхананың валюта түсиминен бул кәрхана өз валюта есабынан қылған туўрыдан туўры ваюута кәрежетлери шегирип тасланғаннан соң республика хәм жергиликли бюджетлерге валюта ажратпалары өткериледи.

Республика хәм жергиликли бюджетлерге ажратпалар муғдары Нызам хўжетлери менен тәртипке салынады. Кәрхананың валюта қаржысында басқа жол менен тартып алыў атап өтилген нызамлар хәм басқа норматив хўжетлерде көрсетилгендей қадаған етиледі.

Мәмлекет басқарыў органлары кишихәм жеке исбилерменлик субъектлериниң экспорт-импорт операцияларындағы қатнасыўын кеңейтириўге, сондай-ақ бул субъектлердиң сыртқы экономикалық хызмет тараўындағы дәстүрлерди хәм планларды әмелге асырыўда қатнасыўына тийисли илажларды әмелге асырады,олардың халық аралық көргизбелер хәм ярмаркаларда қатнасыўына жәрдем береді.

13.Кәрхана хызметин қадағалаў тәртиби. Кәрхананың финанслық-хожалық хызметі муғдардың баслама менен хәр бир жылда көби менен бир мәрте қатаң тексеріў өткерилиўи мүмкин.

Норматив хўжетлери менен кәрханалары хызметиниң айрым тәрәплерин тексеріў ўазыйпасы жүкленген салық хәм басқа мәмлекет мекемелери бундай тексеріўлерди зәрүрлиги туўылғанда хәм тек өз ўәкиллери көлеминде әмелге асырыўы мүмкин. Кәрхана өз гезегинде ,сол мекемелердиң ўәкиллигине кирмейтуғын мәселелер ўстинен бул мекемелердиң талапларын орынламаўға хәм қадағалаў тараўына кирмеген материаллар менен оларды таныстырмаўға ҳақлы.

Барлық түрдеги терсеріўлер хәм тәсир өткеріўлер кәрхананың нормал хызмет жүргизиўине, ислеўлерине кесент бериўи керек. Тәсир көрсетиў хәм тексеріўлердиң нәтийжелери өз ўақтында кәрханаға хабар етиледі.

14.Кәрхананы жабыў хәм шөлкемлестириў шәртлери. Кәрхананы жабыў хәм қайта шөлкемлестириў (бирлестириў, қосыў, бөлип жиберіў, ажратыў, қайтадан дүзиў), кәрхана мал – мүлк ийесиниң ямаса сондай кәрханаларды өткеріўге ўәкилликли болған мекемелер қарарына қарай ямаса суд яки ҳәкимшилиқ судының қарарына қарай әмелге асырылады. Сынған кәрханаларды жабыў нызам хўжетлери менен тәртипке салынады.

Кәрхана мәмлекет дизими реестринен шығарып жиберилген ўақыттан баслап қайта шөлкемлестирилген ямаса жабылған есапланады .

Кәрхана қайта шөлкемлестириў хәм жабыў даўамында жұмыстан босатылып атырған хызметкерлерге норматив хўжетлерди белгиленгенге муўапық олардың ҳуқықлары хәм мәплерине әмел етиўине кепилликлер бериледи .

Кәрхана басқа хәм кәрхана менен қосылған жағдайда бул кәрханалардың хәр бирине тийисли барлық мүлклик ҳуқықлар хәм мәжбүриятлар қосылыў нәтийжесинде пайда болған кәрханаға өтеди. Бунда оның барлық мүлклик ҳуқықлары хәм мәжбүриятлары қосып алған кәрханаға өтеди.

Кәрхана бөлип жиберилген жағдайда қайтадан шөлкемлестирилген кәрхананың мүлклик ҳуқықлары хәм мәжбүриятлары сол бөлип жиберіў нәтийжесинде пайда болған жаңа кәрханаларға бөлип жиберіў хўжетлери(балансы)не муўапық тийисли бөлимлерде өтеди .

Егер кәрханада бир ямаса бир неше жаңа кәрхананы ажыратып шығарылса, қайтадан шөлкемлестирилген кәрхананың мүлклик ҳуқықлары хәм мәжбүриятлары бөлып жиберіў хўжетлери (балансы)не муўапық тийисли бөлимлерде олардың хәр бирине өткериледи.

15. Исбилерменлик кәрханалары ушын кадрлар таярлаудын мамлекет тәрәпинен қоллап – қуўатлаў тартиплери.

Мамлекет исбилерменлик карханалары ушын кадрларды таярлау, кайта таярлау ҳам олардын тажрийбесин асырыу системасын рауажландырыуды тамийнлейди. Ауыл орынларындагы киши ҳам жеке исбилерменлик ушын кадрлар таярлау, кайта таярлау ҳам олардын тажрийбесин асырыу менен шугылланыушы шолкемлер ҳам шолкемлер норматив (нызам) хужжетлеринде белгиленген тартипте женилликлерден пайдаланылады.

:

Такрарлау ушын сораулар.

- 1 Озбекистан Республикасынын исбилерменлик хаккындагы нызамы кашан кабыл етилди?
- 2 Исбилерменликтин принциптери.
- 3 Исбилерменликтин мажбуриятлары нелерден ибарат?
- 4 Исбилерменликти рауажландырыуда мамлекеттин роли кандай?

Тема. Киши бизнести қаржыландырыў ҳәм кредит пенен тәмийнлеў өзгешеликлери.

Мазмуны

. Базар экономикасы жағдайында кәрхана нәтийжелигин белгилеўши факторлар.

Өндиристиң экономикалық нәтийжелилиги ҳәм пайда .Пайда нормасы ҳәм массасы. Киши ҳәм жеке кәрханалардың экономикалық нәтийжелилиги.

Киши бизнесе маркетингтиң мақсети ҳәм ўазыйпалары.

Маркетингте пикир жүргизиў усылының қәлиплесиўи .Маркетинг изертлеўлери.

Базар экономикасы шәраятында мәмлекет мүлкин меншиклестириў нәтийжесинде, хожалық жүргизип атырған субъектлердиң түрли мүлк ийелигиндеги шөлкемлескенлик-хуқықый формалардың қәлиплесиўи, тармақлардың финанслық-хожалық хызметин басқарыўда ҳәм қадағалаўда бухгалтерия есабат мағлыўматларын ҳәмде финанслық нәтийделерин анализлеў зәрүр әҳмийетке ийе болып келмекте.

Өзбекстан Республикасы территориясында түрли мүлк формаларында хызмет жүргизип атырған тармақлар финанслық хызметин анализлеўди жетилистириў ҳәм дурыс жүргизиўди жолға қойыў барысында Финанс Министрлиги тәрәпинен тастыйықланған (1995 жыл 26 январь № 5) ҳәм әдиллик министрлигинде дизимнен өткерилген (1995 жыл 13 март, № 130) ҳәм 1995 жыл 1 январдан баслап әмел қылып атырған «Өнимлер өзине түсер баҳасына киргизилетуғын өним ислеп шығарыў ҳәм сатыў (жумыслар, хызметлер) бойынша қәрежетлер түрлери ҳаққында ҳәм финанслық нәтийжелерди қәлиплестириў тәртиби ҳаққында»ғы Қағыйда зәрүр норматив хўжетлерден бири болып есапланады.

Қағыйдада көрсетилген қәрежетлер классификациясы ең алды менен қәрежетлерди дурыс ҳәм толық билдириўге (есапқа алыўға) бағдарланған, сондай-ақ, кәрханалардың финанслық есабатларын таярлаў мақсетинде финанслық нәтийжелерди (пайда ямаса кемислерди) де дурыс ҳәм анық анықлаўға қаратылған.

Кәрханалар хызметиниң финанслық нәтийжелерин билдириўши пайданың тийкарғы көрсеткишлери төмендегилерден ибарат:

а) өнимлерди сатыўдан түскен жалпы пайда (ЖП);

бул, реализациядан түскентаза түсим (ТТ) ҳәм сатылған өнимниң өзине түсер баҳасы (ӨБ) ортасындағы парықтан ибарат, яғный:

$$\text{ЖП} = \text{ТТ} - \text{ӨБ}$$

б) тийкарғы ислеп шығарыў хызметинен түскен пайда (ИШХ);

бул, белгили дәўир ишинде өнимлер сатыўдан түскенжалпы пайда (ЖП) ҳәм қәрежетлер (қәреж) ортасындағы парық ҳәм плюс ямаса басқа тийкарғы хызмет тараўлары дәрәматлары (Дәр) ямаса кемислери (Бкем) айырмасынан ибарат, яғный:

$$\text{ИШХ} = \text{ЖП} - \text{Қәреж} + \text{Б Дәр} - \text{Б кем}$$

в) улыўма хожалық хызметиндеги пайда (УХП);

бул, алгебралық белгилер жыйнағы түринде белгиленеди: тийкарғы хызметтеги пайда (ТХП) плюс дивидентлер (ДД) ҳәм процентлер (ПД) бойынша дәрәматлар плюс (ямаса минус) шет ел валюталары бойынша операцияларынан дәрәматлар (ямаса кемис)

(+/- ШЕВ) плюс (ямаса минус) кымбат бахалы қағазлар инвестицияларын қайта бахалаудағы дәрәматлар

$$\text{УХП} = \text{ТХП} + \text{ДД} + \text{ПД} + \text{/- ШЕВ} + \text{/- ҚҚҚБ} - \text{ПК}$$

г) салық төлемлерине (ямаса кемислер) (+/- ҚҚҚБ) минус процентлер бойынша кәрежетлерден (ПК) ибарат, яғный:

шекем болған пайда (СП);

бул көрсеткиш те алгебралық белгилер жыйнағы түринде белгиленип, улыўма хожалық хызметиндеги пайда (УХП) хәм тосыналлы (көзде тутылмаған) пайда хәм кемислер (ТПК) сальдосынан ибарат, яғный:

$$\text{СП} = \text{УХП} + \text{/- ТПК}$$

д) жыллық таза пайда (ЖТП);

бул, барлық салықларды төлепболғаннан соң кәрхана есабына қалатуғын дәрәмат, яғный салық төлемлерине шекем болған пайдадан (СП), дәрәмат ямаса пайда салығын (ПС) хәмде басқа салықлар ямаса төлемлерди (БС) алып тасланғаннан қалған бөлеги, яғный:

$$\text{БТП} = \text{СП} - \text{ПС} - \text{БС}$$

Кәрханалардың хожалық хызметин жүргизиў даўамында келип шығатуғын кәрежетлер өз қәсийетлерине қарай төмендеги классификацияға бөлинеди:

1) Өнимлердин ислеп шығарыў өзине түсер бахасы:

а) туўры хәм кери материаллық кәрежетлер;

б) туўры хәм кери мийнет кәрежетлери;

в) басқа туўры хәм кери кәрежетлер.

2) Белгили дәўирдеги кәрежетлер:

а) басқарыў менен байланыслы кәрежетлер (администрация кәрежетлери);

б) басқа процесслер менен байланыслы кәрежетлер хәм кемислер.

3) Финанслық хызмет пенен байланыслы кәрежетлер:

а) процентлер бойынша кәрежетлер;

б) шет ел валюталар менен операциялар менен байланыслы курслардың унамсыз парқы;

в) кымбат бахалы қағазлар бойынша жумсалған қаржыларды қайта бахалаў;

г) финанслық хызмет пенен байланыслы басқа кәрежетлер

4) Тосыналлы кемислер.

Кәрханалардың хожалық хызметин жүргизиў даўамында келип түсетуғын дәрәматлар өз қәсийетлерине қарай төмендегише топарланады хәм ол есабатларда төмендеги тийкарғы бөлимлер бойынша көрсетиледи:

- реализациядан түскен таза түсимлер;

- тийкарғы хызмет тараўларындағы басқа дәрәматлар (операцион дәрәматлар);

- финанслық хызмет тараўларындағы дәрәматлар;

- тосыналлы дәрәматлар.

1. Реализациядан түскен таза түсимлер - өнимлер (жумыслар, хызметлер) ди сатыўдан түскен түсимлерден, қосымша қун салығы, акцизлер, экспорт салығы (сатып алыўшы тәрәпинен берилетугын айрым скидкалар ямаса товарларды қайтарыў суммасы буған киргизилмейди) хәм басқа төлем хәмде ажыратпаларда алып тасланғаннан қалған бөлеги сыяқлы есапланады.

Кәрханаларда экспорт хызмети менен байланыслы операциялардан түскен пайда хәм дәрәматларды есаплаў, өнимлер (жумыслар, хызметлер) ди сатыўдан түскен түсимлер көлемин анықлая хәм есап – китап ислери қадағаланған қағыйдадан белгиленген тәртипте әмелге асырылады.

2. Тийкарғы хызмет тараўларындағы басқа дәрәматлар (операцион дәрәматлар) есабат бөлиминдеги басқа «Басқа дәрәматлар хәм түсимлер» статьясында көрсетиледи.

Усы дәрәматларға:

- хожалық шәртнамалары шәртлерин бузғаны ушын хәр түрли санкциялар, штрафлар, неустойкалар, пенялар, сондай-ақ келтирилген зыян хәм кемислерди қаплаў;
- есабат жылында, өткен жылдағы дәрәматлар хәм пайдалардың есаплап табылған суммасы;
- өнімлер (жумыслар, хызметлер) ди сатыў ямаса ислеп шығарыў процесслери менен байланысы болмаған басқа дәрәматлар, яғный рента дәрәматлары, жәрдемши хызмет көрсетиў тармақларынан түскен дәрәматлар, кәрхана системасындағы асхана хәм кафелер есабынан келип түсетуғын түсимлер;
- тийкарғы фондлар хәм кәрхананың басқа мал-мүлклериниң хызметинен келип түсетуғын финанслық дәрәматлар;
- төлеў мүддети толған кредиторлық қарызларын көширип жазыўдан түскен дәрәматлар.

3. Финанслық хызмет тараўларындағы дәрәматлар бойынша бөлим төмендегилерди өз ишине алады:

- **роялти** (лицензия питиминде көрсетилген нәрседен пайдаланыў хуқықы ушын сатыўшыға ўақты – ўақты менен пул өткерип турыў) капиталларын топлаў;
- кәрхана системасындағы хызмет көрсетип атырған тармақлардың қымбат баҳалы қағазларға қосқан үлеслеринен келип түсетуғын дивидентлер есабындағы дәрәматлар;
- валюта счетлары бойынша курслар пикириниң унамлы сальдолары, сондай-ақ шет ел валюталары бойынша.

4. **Тосыннанлы** пайда ямаса дәрәматлар хожалық хызметин жүргизиў даўамында көзде тугылмаған хәдийселер, ўақыялар, итибарға алынбаған процесслер себепли жүзеге келетуғын дәрәматлар болып есапланады. Буларға, тийкарынан хызмет жүргизиў даўамында дәлийлленген есабатларда сәўлеленген басқа дәрәматлар бөлими статьясындағы дәрәматлар киритилмейди.

Хожалық хызметин жүргизиў даўамында өз қәрежетлери дәрежесин анықлаў, бәрхә тексерип турыў зәрүр орын тутады. Себеби мүлклик жуўапкерлик, дүзилген контрактлар хәм шәртнамалар тийкарында келип шығатуғын өз-ара келиспеўшиликлер ямаса жағдайлар мине усы мүлке болған ийелик хуқықлары бойынша кепиллик береді. Сол себепли бул бойынша Финанс ўәзирлиги (1996 жыл 18 ноябрдеги 17-06/150-санлы көрсетпе) хәм мәмлекет салық комитети хәм ўәзирлер шөлкеминиң 1996 жыл 1 октябрдеги №342 қарарына муўапық, хожалық жүргизиўши субъектлер мүлклик жуўапкерлик бойынша усыныс қылыў мүмкин болған өз дәрәматларын бар екенлигин (санын) тастыйқлаўшы суммаларға импорт контрактларын дүзиў хуқықына ийе екенлигин билдирип өтеди.

Мүлклик жуўапкерлик мүлк формасына қарамастан, тек кәрхананы өз қаржыларына қойылыўы мүмкин. Өз қаржылардың ммұғдары бухгалтерия балансы мағлыўматларына тийкарланып анықланады. Контракт есапланған хәм импорт контракты дүзилген күнге даўа мүддети тамамланған дебиторлық қарызлары, кредиторлық қарызлары көрсетпелерине туўырланған (корректировка қылынған) ақырғы есабат дәўири балансын мағлыўматлары қолланылады.

Мүлк формаларына қарамастан хожалық жүргизиўши субъектлер есабына болған өз қаржылары суммасы төмендеги формула жәрдемінде анықланады:

$$\Theta_{\text{кәр}} = \text{БВ} - (\text{М} + \text{Мәж. өс} - \text{Мәж. сөн}) - \text{Дд. Там} - 3$$

Бунда: $\Theta_{\text{кәр}}$ - өз қарожылары;

БВ – баланс валютасы (баланстың барлық суммасы 360 кат. ямаса 780 кат);

М – ұзақ мүддетли хәм қысқа мүддетли миннетлемелер (баланс пассивин екинши хәм үшінши бөлимлери – 520 кат. ва 770 кат. суммалары);

Мәж. өс – миннетлемелердің өсиўи – ақырғы есабат дәўири ушын баланс мағлыўматлары менен салыстырғанда контракт қол қойылған күнге қарыз

алынған ҳам қаратылған (кредиторлық қарызлары, заёмлар, кредитлер х.т.б.) қаржылар;

Мәж. сан – контрактқа қол қойыу сәнеси ҳам ақырғы есабат дәуири ушын балансты дүзиу сәнеси ортасындағы дәуир ушын **сөндирилген** миннетлемелер;

Дд.там – дауа қылыу мүддети тамамланған дебиторлық қарызлары (Өзбекстан Республикасы Пуқаралық Кодексиниң 89, 97-статьяларына мууапық, дауа қылыу мүддети – 1 жыл);

3 – зыянлар (баланстың 340 кат. + 350 кат.)

Орайлық Банктің конвертация механизмин жеделлестириу ҳаққындағы түсиниклерине ҳамде финанс Министрлигиниң 1996 жыл 21 ноябриндеги 04-01-04/427-санлы көрсетпесине мууапық, белгиленген тәртипте қайта дизимнен өткен шөлкемлер, кәрханалар тәрөпинен тутыныу товарларын реализация қылыудан алынған сум түсимлери шәртнамалық курс бойынша (Орайлық банк курсы 12% тен аспайтуғын маржа ҳам Орайлық банк курсы) ЕАВ (еркин алмастырыушы валюта) ға конвертация қылынады.

Соның менен маржа суммасы жалпы дәрәмат ҳам пайда (дәрәмат) салығын есаплау уақтында салық салынатуғын базадан шығарып тасланады.

Мүлк формаларына қарамастан кәрхана ҳам шөлкемлердиң финансылық хызметиниң пайда ҳам кемислерин билдириуши есабат формалары төмендегилерден ибарат:

1. Өнимлер (жумыслар, хызметлер) ди сатыудан түскен таза түсимлер – В1;
2. Сатылған өнимлер (жумыслар, хызметлер) диң өзине түсер баҳасы (баланс статьяларын қайта баҳалау, ағымдағы баҳаларға сәйкес түрде қайта баҳаланатуғын статьяларды қосыу менен) – В1;
3. Өнимлер (жумыслар, хызметлер) ди сатыудағы жалпы дәрәматлар ямаса кемислер;
4. Өнимлерди сатыу менен байланыслы кәрежетлер (баланс статьяларын қайта баҳалау, ағымдағы баҳаларға сәйкес түрде қайта баҳаланатуғын статьяларды қосыу менен) – В2;
5. Администрация кәрежетлери (баланс статьяларын қайта баҳалау, ағымдағы баҳаларға сәйкес түрде қайта баҳаланатуғын статьяларды қосыу менен) – В2;
6. Басқа операцион дәрәматлар ҳам түсимлер (тийкарғы хызмет тарауларындағы) – В2;
7. Басқа операцион кәрежетлер ҳам кемислер (тийкарғы хызмет тарауларындағы) – В2;
8. Тийкарғы хызмет тарауларындағы пайда;
9. Акционерлик кәрханалары ҳам шуьба (дочерных) компанияларынан түскен дивидентлер – В3;
10. Басқа дивидентлер – В3;
11. Акционерлик кәрханалары ҳам шуьба (дочерных) компаниялары тәрөпинен қымбат баҳалы қағазлар (облигация, заёмлар) дан түскен процентлер – В3;
12. Басқа қымбат баҳалы қағазлар (облигация, заёмлар) дан түскен процентлер – В3;
13. Шет ел валюталары менен операциялар менен байланыслы курслардың унамсыз парқы – В3/В3;
14. Қымбат баҳалы қағазларға сарыпланған қаржыларды қайта баҳалау нәтийжелери (пайда ямаса кемис) – В3/В3;
15. Акционерлик кәрханалары ҳам шуьба (дочерных) компанияларынан алынған заёмларға төлемлер процентлери – В3;
16. Басқа төленген процентлер – В3;
17. Турақлы хызмет тараулары бойынша пайда ямаса кемис;
18. Тосынанлы пайдалар ямаса кемислер – В4/В4;
19. Пайда ямаса дәрәматларға салық төлемлерине шекем болған пайда ямаса кемислер;
20. Пайда ямаса дәрәматларға салықлар;

21. Басқа, жоқарыда атап өтилмеген статьялардан тысқары салықтар;

22. Усы жылдағы таза пайда ямаса кемислер.

Мүлкшилик формаларынан бийгәрез исбилерменлик хызмети менен шуғылланып атырған шөлкемлер, кәрханалар, ислеп шығарыў бирлеспелери хәмде Өзбекстан Республикасы ызамшылығы бойынша хуқықый тәреп есапланған кәрханалар Финанс министрлигиниң 1996 жыл 1 октябрь № 17-5-6/115- санлы көрсетпесине тийкарланып жыллық бухгалтерия есабатын төмендеги көлемде дүзеди:

1. Кәрхана балансы – 1 форма.

2. Финанслық нәтийжелер ҳаққында есабат – 2 форма хәм бюджетке төлемлер ҳаққындағы мағлыўматнама.

3. Кәрхана балансына түсиник – 2а хәм 5 формалары (5-форманың биринши бөлими толтырылмайды).

Жыллық бухгалтерия есабатын тапсырыўда Финанс министрлигиниң 1993 жыл 5 ноябрдеги 155-санлы буйрығы, 27 ноябрдеги 76-санлы 1994 жыл 24 октябрдеги 110 санлы хәм 1996 жыл 6 февралдағы 11-санлы хәмде Мәмлекет салық комитетиниң 96-13-санлы хатлары менен тастыйқланған «Жыллық хәм шереклик бухгалтерия есабаты формаларын толтырыў тәртиби ҳаққында»ғы көрсетпе хәм формаларынан пайдаланыў усынылады.

Киши бизнестиң исбилерменлик куралларын кредит пенен тәмийнлеў – бул оларға финанслық пул ямаса товар формасындағы куралларды белгили мүддетке хожалық хызметин әмелге асырыў ушын берий.

Кредит пенен тәмийнлеўдиң төмендеги түрлери бар:

- Хожалық жүргизиўши субъектлерге пул ссудаларын ямаса товарды капитал орнында туўрыдан-туўры берий формасы.

- Есап-китап түрлеринен бири сыпатында кредит пенен тәмийнлеў, яғный төлем мүддети узайтырылғанлығы есабы менен.

Бул жерде «Кредит» түсиниги кең мәниге ийе. Бириншиден: Кредит төлеў хәм процент төлеў шәрти менен ссуда көринисинде пул ямаса товар формасында болыўы мүмкин. Юридикалық ямаса физикалық тәреплер қарызға курал берийшилер – кредиторлар, алыўшылар – заёмчиклер деп аталады. Кредиттиң тийкарғы ўазыйпасы пул куралларын қайтарып берий шәрти менен кәрханалар, шөлкемлер, тармақлар хәм республикалар арасында бөлистирий хәм ўақытша бос пул қаржыларын тежемли ислетиўден ибарат. Кредиттиң басқа ўазыйпасы бул ҳақыйқый пулларды кредит пулларға (банкнотлар) хәм кредит операцияларына (баха пулсыз есап-китапқа) алмастырыўдан ибарат. Екиншиден: Кредит өзи ссуда капиталы ҳәрекетини формасында сәўлеленеди. Пул ямаса товар формасындағы ссуда қайтарылыўы хәм төлемли шәрти менен кредитор хәм заёмчик арасындағы экономикалық қатнасықты сәўлелендиреди. Киши бизнесе кредит пенен тәмийнлеў кең формаларды көз алдына келтиреди, бул жерде төмендеги кредитлер ислетиледи: саўда, банк, мәмлекет, тугыныўшы, халық аралық. Олардың барлығы кредит берилиў мүддетине қарап қысқа мүддетли (бир жылға шекем), орта мүддетли (бир жылдан үш жылға шекем) хәм узақ мүддетли (үш жылдан артық) болыўы мүмкин.

Саўда кредити – товар формасында (берилиўши) сатыўшылар тәрепинен қарыйдарларға берилиўши кредит болып сатылған товардың қунын арқарак жылыстырыўдан ибарат. Нәтийжеде есап-китаплар вексель ямаса ашық есап пенен әмелге асырылады. Биринши жағдайда қарыйдар товар хўжетлерин алғанынан соң өткерилиў сатыўшы тәрепинен қойылған вексельди (траттаны) көрсетеди ямаса әпиўайы вексель хўжетлестириледи. Екинши жағдайда сатыўшы қарыйдардың қарыз миннетлемелерин алмаўды хәм қарыз бойынша есап ашады, қарызды үзий дәўирлик төлемлер сыпатында қысқа мүддетлерде (1-2 ай) әмелге асырылады.

Саўда кредитине болған зәрүр капиталды ислетиў хәм айланыс ўақтының бир-бирине туўры келмеўи нәтийжесинде келип шығады. Бул жерде товарды кредитке сатыў ислеп шығарыў процесстиң ўзликсизлигине жәрдемлеседи, капиталдың айланыўының

тезлесіуін хәм пайданың көбейіуін тәмийинлейди. Усы формадағы кредит әдетте қысқа мүддетли болады.

Банк кредити исбилермен хәм кәрханаларға пул ссудасы көринисинде бериледи.

Банк ссудасы – бул кәрхана шөлкемлерди, айрықша пуқаралардың ўақытша бос қураллары болып банк тәрөпинен шәртнама тийкарында олардың разылығы менен тартылады хәм ссуда фонды пайда болады. Кредит алыў ушын кредит алыўшы хәм заёмчик тәрөпинен кредит шәртнамасы дүзиледи, ол өз ишине төмендегилерди алады: кредит түри, муғдары, оның берилиў тәртиби хәм мүддети, кредит беріў шәрти, процент төлеминиң муғдары, хәр еки тәрөп жуўапкершилиги, кредитор хәм заёмчиклер ҳаққындағы мағлыўматлар.

Киши бизнес раўажланыўы ушын Мәмлекет кредити мәмлекет бюджетинен ең зәрүри заманағөй исбилерменлик планларын әмелге асырыў бойынша тастыйықланған дәстүрлер тийкарында бериледи. Тутыныўшы кредит – бул кредит формасында қарыз алыўшы сыпатында юридикалық тәрөп, қарыз беріўши сыпатында кредит мекемеси, кәрхана хәм шөлкем шығыўы мүмкин. Бул кредит формасы халықтың тутыныў талабын қандырыў қуралы сыпатында хызмет қылады хәм пул ямаса товар формасында болыўы мүмкин.

Халық аралық кредит – бул халық аралық экономикалық қатнасықлар тараўы болып, ол түрли мәмлекетлер кредиторлар хәм қарыз алыўшылары арасында ссуда беріў, ислетиў хәм оны үзіў бойынша процент төлеў менен әмелге асырылады. Бул түрдеги кредит киши бизнести раўажландырыў ушын мәмлекетлер аралық банклер хәм фирмалар тәрөпинен халық аралық жәрдем түринде бериледи. Халық аралық кредит өлшеми хәм оны беріў шәрти кредит беріўши хәм алыўшылар ортасындағы кредит шәртнамасында өз көринисин табады. Фирма нәзеринде беріў хәм тәмийинлеўде төмендеги кредитлер болыўы мүмкин. Товар, валюта, тәмийинленген (товар, саўда хўжетлери менен хәм басқа қунарлар менен) **тәмийинленген** (банк) кредитлери, қарыз алыўшылары бойынша кредитлер жеке, мәмлекет хәм финанслық болыўы мүмкин. *Кредиттиң тийкаргы шәрти есап-китап түри болып (төлеў мүддети узайтырылған есап) фирма кредити, вексель (есаплы) хәм факторларының есапланады.*

Фирма кредити – бул кредит беріў формасында мал беріўши хәм сатыўшы төлеў мүддети узайтырылған кредитти қарыйдарға береді. Бул сыяқлы кредит формасының бирден-бир мысалы өнимди тутыныўшыға, аванс беріўди аванс беріўшиге шәртнамаға қол қойылғаннан соң өткериледи. Вексель кредити – бул вексельди банк тәрөпинен сатып алыў вексель ийесинен төлеў мүддети келместен сатып алыў, яғный вексель ийеси банктен мүддетинен алдын вексельди көрсетилген пул муғдарын, саўда төлемлерин, есап төлемин хәм басқа қәрежетлерди айырғаннан кейингисин алады. Факторинг – бул айланыўшы қуралларды кредит пенен тәмийинлеўде ортада турыўшының хызмети түри, ортада турыўшы компания (банк) белгили төлем орнына исбилерменлер қурамынан қарыйдарлардан оның есабына алынатұғын пул қаржыларын алыў хуқықына ийе болады (дебиторлық қарызын инкассаға қойыў хуқықы). Соның менен бирге ортада турыўшы клиенттиң айланыўшы қуралын кредит пенен тәмийинлеўди хәм оның кредит хәм валюта тәўекелшилигин өз мойнына алады, ортада турыўшы товар сатыўшының өз-ара қатнасықлары факторинг бойынша шәртнама менен тәртипке салынады.

Ашық есап бойынша кредит пенен тәмийинлеў – бул сатыўшының турақлы қарыйдарына тәмийинлетпестен хәм тез процент төлеместен төлем мүддети узайтырылған формадағы кредити. Сатыўшы қарыйдарға товарды оның адресине товар бөлистириў хўжетлери менен қарыз муғдарын қарыйдар шәртнамада көрилген мүддетлерде өз қарзын ашық есап бойынша үзип барады.

Овердрафт – қысқа мүддетли кредитлеў формасы болып банклер практикасында ислетиледи. Ол Англияда пайда болды. Овердрафттың мазмұны соннан ибарат, әдетте банктің исенимли клиентине белгили шегарада чеклер менен қарыз төлеў хуқықы бериледи. Бул сыяқлы операция нәтийжесинде оң баланс пайда болады, яғный

дебиторлық сальдосы (клиентінің банкке қарзы).банк хәм клиент өз-ара шәртнама дүзип, онда овердрафттың ең үлкен муғдары, кредит бериў шәрти, оны қайтарыў тәртиби хәм овердрафт ушын процент мудары белгиленеди.

Такрарлау ушын сораулар.

1. Пайда дегенимиз не?
2. Пайда нормасы хам массасы калайынша аныкланады?
3. Кредиттин маниси, функциялары хам кредит турлери.

Тема. **Киши бизнесте** маркетинг системасы.

Мазмуну.

Киши бизнесте маркетингтин мақсети хэм ўазыйпалары.

Маркетингте пикир жүргизиў усылының қәлиплесиўи .Маркетинг изертлеўлери

Базар экономикасына өтиў себепли жәмийетте жаңа финанслық сиясат ислеп шығылды хэм ҳүкимет тәрәпинен реал өмирге әмелге асырылмақты. Жәмийеттеги хәр бир экономикалық хызметтин басланыўы мәмлекеттин жақыннан турып берген финанслық жәрдеми себепли раўажланып, жеделлесип барыўы мүмкин. Солардан «Киши хэм жеке ибилерменликти раўажландырыўды хошаметлеў ҳаққында»ғы 1995 жыл 25 декабрде қабыл етилген Нызамда киши хэм жеке ибилерменликти қоллап-қуўатлаўда банклердин ролин асырып барыўға айрықша итибар берилген.

Киши хэм жеке ибилерменлик кәрханаларынның тийкарғы хызмети банклер менен байланыслы болып, олар алып барып атырған хызмет шийки затты сатып алыў, ислеп шығарылған товарлар, көрсетилетуғын хызметлерге ҳақ төлеў, ис ҳақы менен ислеўшилерди тәмийинлеў, түрли кәрханалар, фирмалар, юридикалық тәрәплер менен болатуғын экономикалық қатнасықлар, яғный алынған пайдадан, дәрәматтан салық төлеў, транспорт, коммунал хызметлер ушын төлемлердин барлық түрлери банклер арқалы, өз гезегинде алынатуғын кредитлер хэм басқа есап-китаплар да банклер арқалы әмелге асады.

Мәмлекетимиз ғәрезсизликке ерисемен дегенше банк хэм банклер менен болатуғын түрли экономикалық қатнасықлар онша ашып көрсетилмейтуғын еди. Дүнья хожалығының зәрүр хожалық жүргизиў бөлеги болған киши хэм жеке ибилерменлик кәрханаларының барлық хызмети банклер менен байланысқаны бүгинги күнде хәммеге белгили болып қалды. Соның ушын да раўажланған мәмлекетлерде, мысалы, АҚШта банк системасының хызмети жүдә раўажланған болып, ибилерменлердин актив экономикалық хызмет көрсетиўинде банклер барлық мүлк формасындағы кәрханаларға комплекс түрде хызмет көрсетеди.

Улыўма банк операциялары пассив хэм актив операциялардан ибарат болып, пассив операциялар пул қаржыларын белгили бир бағдарға жумсаўға қаратылған. Банклер пассив операциялар арқалы фондларды хэм ўақытшалық бос турған қаржыларды ислеп шығарыўға жумсап пайда алады. Актив операциялар түрли характердеги кредитлерди бериў операциялары менен байланыслы болып, төмендеги элементлер бойынша бөлинеди:

1. Мүддетлери боцынша кредитлер 1 жыллық, 5 жыллық хэм 7 – 10 жылғы аралығында болыўы;
2. Кредитлердин көлеми бойынша киши, орта, ири муғдардағы хәр бир клиентке индивидуал хэм финанслық имканиятларын есапқа алған ҳалда әмелге асырылады;
3. Айрым түрлери бойынша арнаўлы кепилликти талап қылмайтуғын, гиреў есесине берилмейтуғын кредитлер;
4. Кредитлердин түрлери бойынша яғный мәмлекет саўда, жеке хэм басқа түрлери бойынша бериў;
5. Заёмды түрлери бойынша юридикалық шахслар хэм басқарыўға бериў;

6. Ўақытшалық пайдаланыў ушын инвестиция, тутыныў ушын, қарызларды төлеў тийкарларынан экспорт ҳәм импорт операцияларын орынлаў ушын берилетуғын кредитлер.

Хәзирги база экономикасы шәриятында мүлк ийелигиниң киши ҳәм жеке исбилерменлик формасы кәрханалары өз хызметинде түрли банклер менен байланыста болады. Бул процесс ең алды менен алдыңғылардан парық қылған ҳалда бир қанша қурамалы есапланады, себеби алдыңғы процесслер тийкарынан кәрхана арқалы банк өз хызметин алып барғаны менен характерленеди. Исбилерменлик хызмети қәлиплесиўи себепли банклер жеке мүлк ийелери ҳәм киши кәрханаларда хызмети менен байланыслы операцияларды орынлаўға өз имканиятларын жумсап барады.

Түрли мүлкшилиқ шәриятында республикада киши ҳәм жеке исбилерменликти қоллап – қуўатлаў ҳаққында 1995 жыл 14 февралдағы Министрлер шөлкеминиң №55 қарарында Өзбекстан территориясындағы барлық исбилермен банклер киши ҳәм жеке исбилерменлерге есап счетларын 3 күн ишинде олардың арзалары ҳәм ҳәкимиятта дизимге алынғаны ҳаққындағы гуўалықлары тийкарында басқа керексиз ҳүжжетлр талап қылмай алыныўлары ҳаққында көрсетпе берилген. Бул қарар арқалы республикада мыңлап киши ҳәм жеке исбилерменлик кәрханаларын пайда еттирилиўине имканият жаратылып, бул тараўдағы кәрханалар саны күннен күнге көбейип бармақта. Соның менен бирге киши ҳәм жеке исбилерменлер шет еллик мүлк ийелери, исбилерменлер менен биргеликте хызмет алып баратуғын болса, мәмлекет валюта операцияларын алып барыўға рухсат берди. Республика банклери менен исбилерменлер ортасында болатуғын шәртнамалар, товарлар саўдасы, хызметлер бойынша болатуғын төлемлерди еркин конвертацияластырылған валютада әмелге асырылыўи мүмкин.

Исбилерменлерди банклер менен болатуғын операцияларында түрлик еркинликлер қойғанын сонда көринеди, жеке исбилермен өз фондын Өзбекстанның түрли банклеринде өз есап счетларында сақлаўи, кредит ҳәм касса операцияларын орынлаў ҳуқықына ийе болып есапланады. Банклер менен исбилерменлер ортасындағы қатнасықларды әмел қылып атырған ыызамларға ҳәм шәртнамаларға тийкарланып пул өткерий жолы менен есап – китаплар алып барылыўи мүмкин. Банклер исбилермен счетында пул қаржылары қымбат бахалы қағазлар ҳәм басқа зәрүр әхмийетке ийе болған ҳүжжетлерди сақлаўи менен кепиллик береди. Банклер исбилерменлер ҳәм клиентлер менен болатуғын операцияларды пул ийеси тәрәпинен тапсырыў қағазы банкке келип түсийи менен 12 – 13 саат даўамында кейинги операциялар орынланыўи зәрүр.

Мүлк ийелери есабына пул өткерий қала ишинде 4 күн жұмыс күнинде, ўәлият ишинде 5 жұмыс күнинде, республика ишинде 10 жұмыс күнинде орынланыўи лазым. Егер бул ыызам шәртлери бузылса клиентке жыллық процент муғдарында банк штраф төлейди. Банк клиентлердиң арзасына қарай оларға тийисли операция орынлайды. Банклер исбилерменлерди Республика Орайлық банки тәрәпинен киргизилген өзгерислерди, қағыйдаларды әсиресе есаплар бойынша нақлай пулсыз түрдеги операциялар бойынша өзгерислер ҳаққында исбилерменге хабарлайды. Банк өз ўақтында клиентти кешигип өткерген операциялары ушын пулды надурис перевод қылғаны ушын банк айыпкер сыпатында ҳәр бир күни ушын клиентке өткерилип атырған сумманың 3% муғдарында банк штраф төлейди. Исбилермен тәрәпинен банкке надурис мағлыўмат берилген болса (мысалы, пул өткерий бойынша клиенттиң адреси надурис көрсетилген болса) клиентлер 5000 сом штраф төлейди, егер сол жағдай және тәкиарланса хызмет жүргизийи тоқтатылады.

Исбилерменлер менен банк ортасындағы кредит берий бойынша болатуғын операциялар еки тәрәп ортасында имзаланған шәртнама тийкарында әмелге асырылады. Операцияларды нәтийжели орынлаў ушын ҳәр бир исбилермен «Банклер ҳәм банк хызмети ҳаққында»ғы Республика ыызамларын терең ўйренип, оған әмел қылыў лазым.

Базар экономикасында исбилерменлик кэрханаларының өмири хэм экономикалық хызмети валюта операциялары менен байланыслылығы белгили. Исбилерменлик кэрханалары сыртқы экономикалық хызметин әмелге асырыўда да миллий валюта хэмде шет ел валютасында операцияларды орынлаўға туўры келеди. Әсиресе сыртқы саўда туўрыдан-туўры валюта операциялары менен байланыслы есапланады.

Валюта операциялары валюта курсы бойынша еки тәрәп валютасы қатнасы салыстырылып әмелге асырылады. АҚШ доллары валюта кодировкасында база сыпатында халық аралық майданда қабыл етилген. Басқа мәмлекетлер валютасы курс бойынша АҚШ долларына салыстырылып барылады.

Доллар курсы турақлы болмай, бул да өзгерип турады. Валюта курсының өзгерип турыўы хәр күни де болыўы мүмкин. Соның ушын банклер курсты банк хызмет баслаў ақтындағы ямаса жабылыўы ўақтындағы курслар бойынша есап-киап жумысларын алып барады. Валюта курсының өзгерип барыўы ҳаққында хәр ҳәптеде газетада кесте берип барылады. Бул информация исбилерменлердиң экономикалық хызметинде зәрүр болып есапланады. Валюта операцияларында тийкарғы орында кредит, қымбат баҳалы қағазлар, валютаны пайда алыў мақсетинде сатып алыў хэм сатыў сыяқлылар ийелейди. Хожалық жүргизиў процессинде ҳәзирги киши хэм жеке мүлк ийелери валюта есап-китап счётына ийе болыў ҳуқықын алып, еркин түрде валютаны сатып алыўы да мүмкин. Исбилерменлер шет ел фирмалары хэм исбилерменлери менен саўда қылыўы нәтийжесинде валютаны еркин сатып алыў ҳуқықына да ийе.

Улыўма базар экономикасы дүньядағы ири раўажланған мәмлекетлердин айланыстағы валюталарының мәмлекет ишки базарында ҳәрекет етиўи ушын ҳуқықый имканиятлар жаратып береді. Исбилерменлер валюта менен байланыслы болған хызметлеринен нәтийжели пайдаланып, шет ел валютасына жаңа техника хэм заманагөй технология сатып алып, ислеп шығарыў хэм хызмет көрсетиў кэрханаларында хызметтиң сыпатын асырыўға, ислеп шығарыў тараўында сыпатлы товарлар ислеп шығарып, анық реализациясынан үлкен пайда алыў имканиятларына ийе болады.

Барлық мүлк формаларынан бийғәрез кэрханалар Өзбекстан Республикасының «Кэрханалар, бирлеспелер хэм шөлкемлерден алынатугын салықлар ҳаққында»ғы Нызамға (1991 жыл 15 февраль) хэм Министрлер Кабинетиниң «Халық тутыныўы малларын ислеп шығарыўды хошаметлеў мақсетинде салық системасн беккемлеў ҳаққында»ғы қарарына (1994 жыл 24 февраль № 93) муўапық мәмлекет хэм жергиликли бюджетлерге төленетуғын салықлар түриндеги дәрәматлар дереклери белгилеп берилген. Бул салықларды енгизиўден көзленген мақсет мәмлекет социаллық кепилликлериниң исбилерменлик хызметин тәртипке салыўдан, тәбийий байлықлардан тежеп пайдаланыўды хэм этирапты азада сақлаўды хошаметлеўден ибарат.

Салық салыў объекти, кэрхананың есабат дәўириндеги жалпы дәрәмады болып есапланады.

Салық салыў базасы болып, салық төлеўши деп есапланған кэрханаларға салық салыў мақсетлеринде материаллык хэм оған теңлестирилген басқа қәрежетлер, сондай-ақ мәжбүрий төлемлер есапланады.

Исбилермен кэрханалардан есаплап шығылған салық салыў базасына муўапық салық ставкалары төмендеги түрде белгиленеди:

1. мүлкшиликтиң барлық формасындағы кэрханалардың дәрәматларына 17 % пайда салығы төлеўшилер 36 % ставка бойынша салық салынады;

2. видеосалонлар, аукционлар, казинолар, пул утысы шығатуғын ойын автоматлары, мәмлекетке қараслы болмаған мекемелер өткеретуғын лотарей ойынларының хэм ғалаба концерт-тамаша шоулары өткериўден алынатугын дәрәматларға 60 % ставка бойынша салық салынады;

3. шет ел капиталының үлеси устав фондының 30 % инен кемин кураған қоспа кәрханалардың дәрәматларына устав фондында шет ел капиталының үлеси 30 % тен көп болған кәрханалардың, сондай-ақ, шет ел кәрханаларының, олар филиалларының хәм шуьба кәрханаларының дәрәматларына болса 10 % ставка бойынша салынады;

Устав фондына шет ел капиталы болған қоспа кәрханалар шет ел қатнасушыларының дәрәматлары шет елге өткерилип атырғанда, Өзбекстан Республикасының халық аралық шәрtnамаларында басқа тәртип белгиленбеген болса, оларға 15 % көлемде салық салыуы белгиленген.

4. кәрхананың акциялар бойынша алынған дивидентлерден түсетуғын дәрәматына хәмде басқа кәрханалардың устав фондына киргизилген капиталлардан алынған басқа дәрәматларына 15 % ставка бойынша салық салыу тәртиплери белгиленген;

5. Саўда кәрханаларының дәрәматлылық дәрежесине қарай жалпы дәрәматтан бөлистирилген ставкалар бойынша салық Министрлер Комитетиниң «Саўда кәрханалары хәм шөлкемлерине салық салыўдағы айрым өзгерислер ҳаққында»ғы қарарында (1994 жыл 16 март № 138) көрсетилген 1-кестеге муўапық енгизиў жумыслары белгиленген хәм әмелде қолланылмақта.

2-кесте

Мүлкшилик формасынан бийғәрез саўда хәм улыўма аўқатланыў кәрханаларының жалпы дәрәматларына бөлистирилген салық ставкалары

Дәрәматлылық дәрежеси	Саўда кәрханаларының дәрәматлылық дәрежеси (жалпы дәрәматлардың товар айланысына қатнасы)			Саўда кәрханалары бойынша жалпы дараматқа салық ставкалары, % есабында жайласқан, орнына қарап		
	Көтере саўда	Усақлап сатыў	Улыўма аўқатланыў	Ўал а орынлар ында	Аўыл орынлар ында	Алыс хәм таўлы районларда
Кем болғанда	17	16	39	17	16	14
Артық болғанда	17	16	39	50*	50*	50*

* -ставка дараматлылықтан белгиленген дәрежелеринен артық болған дәрәматларна қарап қолланылады.

6. аўыл хожалығы менен шуғылланатуғын дийқан-фермер хожалықларының пайдасынан алынатуғын салық төлемлериниң ставкалары олардың рентабеллик дәрежесине үзликсиз байланыслы түрде белгиленеди. Хожалықтың рентабеллик дәрежеси 25 % ке шекем болса 3 % ке, 25 % хәм оннан артық болса 20 % салық ставкалары алынады.

Республика территорияларында ислеп шығарылып атырған айрым акцизли өнимлерге акциз салығы төмендеги тәртипте қолланылады:

3 - кесте

Өзбекстан Республикасы территорияларында ислеп шығарылып атырған акцизли товарлар бойынша акциз ставкаларының муғдары

Товарлардың аты	Акцизлерди есапка алған халда сатыў бойынша товарды қунындағы акцизлердиң ставкасы, %лерде
Арақ	65

Жүзим виносы	30
Шампань виносы	25
Коньяк	50
Вино материаллары*	20
Пиво	20
Завод ишиндеги айланыстағы спирт пенен бирге азық-аўқат спирти	20
Фильтрли сигаретлер	40
Фильтрсиз сигаретлер, папирослар	25
Гилемлер ҳәм машинада исленген гилем өнімлери (майдалап тоқылған миллий гилем буйымлары, жип-гезлеме буйымларынан тысқары)	5
Зергерлик буйымлары	10
Гүмистен исленген асхана асбаплары	10
Нефть өнімлери:	
- автомобиль бензини А-72, А-76	38,3
- бензин А-92	28
- дизель жанылғысы	34,8
Тәбийий газ:	53,7
Нефть ҳәм газ конденсаты:	
Узнефтьгазказыпалыў ДХЖ, Мүбәрекгаз ГПУ ушын	55,4
Каршынефть НПУ, Шуртангаз ГПУ ушын	53,8
Өсимлик (пахта) майы	46
«Восточное» майы	22

* -таяр вино ислеп шығарыў ушын республика ишиндеги тутыныўшыларға вино материаллары жеткерип бериў акциз салығына тартылмайды.

Акциз товарды акциз салығы суммасын ҳәм сатыў баҳасын анықлаўға тийисли төмендеги мысалды келтиремиз (цифрлар шәртли):

	(өнім бирлигине)
1. Кәрхананың көтере баҳасы	40-00
2. Сатыў баҳасына акциз салығы ставкасы (%)	50
3. Сатыў баҳасы (акцизди есапқа алғанда сумларда):	
1қатар х 4000	80-00
100-2 қатар 50	
4. Акциз салығы суммасы, сумларда	
(3 қатар – 1 қатар), ямаса:	
3 қатар х 2 қатар	40-00
100	

Түсіндирме: Кәрхананың көтере баҳасы төлеўши тәрәпинен ғәрезсиз түрде Өзбекстан Республикасы Финанс Министрлиги тәрәпинен 27 январь 1995 жылда тастыйықланған № 9 “Финанслық нәтийжелердин қәлиплесиў тәртиби ҳәм өнім (жумыс, хызмет) өзине түсер баҳасына киргизилетуғын өнімлер (жумыслар, хызметлер) ди ислеп шығарыў ҳәм реализация қылыў бойынша қәрежетлер қурамы ҳаққындағы Нызам”ға муўапық, болған барлық қәрежетлерди өзине сәўлелендирген ҳалда анықланады..

Кәрхана сатыў баҳасына акциз суммалары да киреди ҳәм төмендеги формула бойынша анықланады:

$$\frac{\text{Көтере баҳа} \times 100}{100 - \text{акциз}}$$

Сатыў (шығарыў) баҳасы =

Бюджетке өткерилетуғын акцизлер суммасы төмендеги формула бойынша анықланады:

$$\text{Акциз суммасы} = \frac{\text{Сатыў баҳасы} \times \text{акциз ставкасы}}{100}$$

Акциз салық төлемлери бойынша төмендеги жеңилликлер белгиленген.

Акциз салықлары бийкар етилген товарлар топарында:

- мебель комплектлерине;
- хрустал буйымларына;
- фарфордан таярланған сервизлер хэм комплектлер;
- холодильниклер, телевизорлар, термослар;
- 1,5 литрли ПТФ шийшелердеги алкаголсыз ишимликлер;
- спирт настойкалары хэм экстрактлери киреди.

Сондай – ақ, өзи ислеп шығарған өнимлерди шет еллерге жеткерип бергенде, Қызыл Ярым Ай жәмийетиниң кәрханалары хэм шөлкемлери ислеп шығаратуғын маллардан (бул қаржылар толығы менен жәмийет устав ўазыйпаларын орынлаўға ислетилмеўи шәрти менен) акциз салығы алынбайды.

Нефть хэм газ конденсатларын, гилем хэм гилем малларын, пахта майына қосымша дивидентлер ажыратыў есабынан дифференцияласқан акциз ставкалары белгиленген тәртипте Министрлер Кабинети тәрөпинен көрсетилген ҳалда енгизиледи.

Төмендеги жағдайларда акциз салығы салынбайды:

- Өзи ислеп шығарған акцизли товарларды экспортқа шығарыў; ҒМДА қатнасыўшылары болған мәмлекетлерге жеткерилип берилип атырған акцизли товарлар буған киреди;
- Таяр вино ислеп шығарыў ушын республика ишиндеги тутыныўшыларға вино материалларын жеткерип берий;
- ҒМДА қанасыўшылары болған мәмлекетлер менен бирге, экспортқа хэм санаат қайта ислеўине өсимлик (пахта) майын жеткерип берий.

Түсіндирм
е: 1. Республика ишиндеги саўда хэм басқа шөлкемлер тәрөпинен (жоқарыда көрсетилген жағдайлардан тысқары) реализация қылынатуғын вино материаллары акциз салығы қолланылған жағдайларда реализация қылынады.

2. Өсимлик (пахта) майына хэм тутыныў ыдысында исленген, тазаланған (дезодорированное салатное) пахта майына акциз салығы қадақлаў бойынша қәрежетлерди есапқа алмастан көтере баҳадан келип шыққан жағдайда есапланады.

Салық суммасын анықлаўда хэм оны төлеўде акцизлердиң суммасын салық төлеўши сатылған товарлар дизими хэм көлеми хэмде сол товарлар үстинен белгиленген акциз ставкаларына қарап ғәрезсиз ҳалда белгиленеди.

Исбилерменлерди экономикалық хызмет жүргизиўинде, финанслық хэм бухгалтериялық есап-китапларын дурыс әмелге асырыўында аудиторлық фирмаларында әхмийетли роль ойнайды. Аудиторлық фирмалар базар инфраструктурасының ең зәрүр элементлеринен бири, олардың мүлкдарлар хэм мәмлекеттиң мүлк мәплерин қорғаў максетинде бийғәрез финанслық қағыйдалаўды әмелге асырады.

Өзбекстанда аудит Өзбекстан Республикасының «Аудиторлық хызмети ҳаққында»ғы Нызамы тийкарында әмелге асырылады.

Аудит – ҳожлық жүргизиўши субъектлерди ғәрезсиз экспертиза ҳәм
финанслық есабатын анализ етиўши шөлкем, буны соған ўәкил етилген
тәреплер – аудиторлар (аудиторлық фирмалары) орынлайды.

Аудиттиң тийкарғы мақсети – финанслық ҳәм ҳожалық операцияларының
дурыслығын ҳәм олардың Өзбекстан Республикасы Нызамлығына ҳәм басқа норматив
хүжжетлерине қәншелли сәйкеслигин анықлаўда булардың толықлығы, анықлығы,
бухгалтер есабы ямаса басқа финанслық есап жүргизиўге қосылып атырған талапларға
қәншелли сәйкеслигин анықлаўдан ибарат. Аудит қурамында және консалтинг, яғный
клиент пенен шәртнама дүзип, хызметлер көрсетиў де киреди.

Аудиторлық хызмети ҳожалық жүргизиўши субъектлердиң хызмети ўстинен
арнаўлы ўәкиллик алған мәмлекет мекемелериниң қадағалаўы орнын баспайды.

Аудиттиң тийкарғы «хәрәкетлениўши шахсы» аудитор ҳәм аудиторлық фирмасы.

Аудитор белгиленген тәртипте аудиторлық хызмети менен шуғылланыў ҳуқықын
алған ҳәмде аудиторлық кәсиби дизимине киритилген кадр.

Аудиторлық фирмасы – юридикалық ҳәм физикалық шахс тәрепинен дүзилип,
белгиленген тәртипте дизимнен өткен уставына қарай усы фирмаға аудиторлық хызметин
көрсетиў менен шуғылланатуғын шөлкем.

Аудиторлық фирмалары киши кәрханалар, жуўапкершилиги шекленген жәмийетлер
ҳәм басқа кәрханалардың шөлкемлестириў ҳуқықый формаларында ашылыўы мүмкин,
ашық түрдеги акционерлик жәмийетлери буған кирмейди.

Төмендегилерге аудиторлық тексериўин өткериўге қадаған:

- тексерилип атырған ҳожалық жүргизиўши субъекттиң басшылары ҳәм басқа
әмелдар шахслар менен жақын ағайын болған шахсқа;
- тексерилип атырған ҳожалық жүргизиўши субъектте жеке мүклик мәплери
болған шахсқа;
- ҳожалық жүргизиўши субъекттиң басшыларына, мекемелерине ямаса
мүлкдарларына;
- тексерилип атырған ҳожалық жүргизиўши субъект ямаса оның формалары
хызметкерине;
- мәмлекет ҳәкимияты ҳәм басқарыў мекемелериниң әмелдар шахсларына;
- кредиторлар, инвесторлар ҳәм басқа мәпдар шахслар.

Аудиторлар ҳәм аудиторлық фирмалар мәмлекет дүзиминен өтип, лицензия алғаннан
кейин хызмет баслайды.

Аудиторлар ҳәм аудиторлық фирмалаы нызамда белгилеп қойылған тәртипте
Өзбекстан Республикасының Әдиллик министрлигинде мәмлекет дизиминен өтеди.

Аудиторлық хызмети менен шуғыўланыў ҳуқықы ушын лицензия мәмлекет
дизиминен өткеннен кейин бериледи.

Оларды бериў тәртибин Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинети
белгилейди.

Аудиторлар (аудиторлық фирмасы) төмендеги ҳуқықларға ийе:

- ҳожалық жүргизиўши субъектиниң есабатын аудит қылыў ҳәм дүзилген
шәртнамаға тийкарланып консалтинг хызметин көрсетиў;
- Өзбекстан Республикасының «аудиторлық хызмети ҳаққында»ғы бул нызам,
басқа нызамлық ҳәм норматив жүжжетлер талапларына муўапық тексериўдиң форма
ҳәм усылларын ғәрезсиз белгилеў;
- Тексерип атырған объектти де, үшінши шахслар қолында да, болған тексерип
атырған ҳожалық жүргизиўши субъектлердиң мүклик жағдайы ҳәм хызметине
тийисли хүжжетлер менен танысыў имканияты бар;
- өтилип атырған тексериў ҳәм ямаса көрсетип атырған аудиторлық хызмети
қатнасығы менен тексерилип атырған ҳожалық жүргизиўши субъект басшыларынан

хэм басқа хызметхызметлеринен сондай – ақ үшінши шахслардан аўызеки ямаса жазба түрде зэрүр түсиниклер алыў'

- лицензиядан айырыў ҳаққында қарар етилгенинен судқа арза менен хабарласыў.

Аудиторлық (аудитор фирмасы) ның ўазыйпалсы:

- аудитор тексерийў сыпатлы қурамалы өткерийў, тексерийўлер өткерийў менен байланыслы басқа аудиторлық хызметин көрсетиў;
- тексерилип атырған хожалық жүргизиўши субъект басқармасына тексерийў ўақтында анықланған нызамшылықтың бузылыўы дәлиллери ҳаққында мағлыўмат бериў;
- өз ўазыйпасын орынлаў ўақтында сыр сақлаў. Клиентке зыян жеткеретуғын мағлыўматлар тек судтың талабы менен аян етилиўи мүмкин;
- кеширимли себеплер болмаса, өз хызметин тоқтатпаў, оны ақырына жеткерийў хэм жуўмақ шығарыў;
- зэрүр болып қалған жағдайларда тексерийў нәтийжелерин билдириў ушын мүлкдарлар (акционерлер) улыўма жыйналысын шақырыўды талап қылыў;
- егер жумыс хэм жуўмақларында еркин хэм объектив болыўдың имканы болмай қалса, өз хызметин даўам етиўди тоқтатыў.

Аудиторлық клиент пенен шәртнама дүзген аудиторлық фирмасы хожалық жүргизиўши субъект мүлкдарлары менен келисилген ҳалда тайынланады.

Хожалық жүргизиўши субъект мүлкдарлары қарары менен ямаса аудитордың тайынланған юридикалық шахстың қарарына муўапық аудитор шығарып алыныўы мүмкин, аудитор бул ҳаққында алдынырақ жазба түрде, оның хызметинен шешиў себеплерин көрсетип хабардар етеди.

Тексерийў ўақтында ямаса буйыртпаға муўапық басқа жумыслар болып атырғанда хызметтен босаса, хожалық жүргизиўши мүлкдар аудитор хызметине ҳақ төлеўи шәрт.

Тексерийў органы, прокурор, тергеўши хэм суд тапсырмасы менен аудиторлық тексерийў өткерилсе, қәрежетлер тексерилип атырған хожалық субъекти мойнына түседи, оның қолында жетерли қәрежет болмаса, тексерийўдитайынлаған орган мойнына түседи.

Егер хожалық жүргизиўши субъект қолында зэрүр қәрежет болмаса тексерийў қәрежетлерин төлеўден бас тартса, прокурор аудитор ямаса аудиторлық фирмасының мүлклик мәплерин қорғаў тийисли судқа хабарласыўы шәрт.

Хожалық субъектиниң басшылары хэм басқа әмелдар шахслары аудитордың талабы менен төмендегилерди орынлаўы шәрт:

- финанслық – хожалық хызметине дәрриў хўжетлерди бериў;
- аўызеки ямаса жазба түрде зэрүр түсиниклер бериў;
- тексирилип атырған объекттиң финанслық-хожалық хызметиниң сыпаты экспертиза қылыў ушын басқа зэрүр шәраятларды жаратыў.

«Аудиторлық хызмети ҳаққында»ғы нызам хэм басқа нызам хўжетлериниң қағыйдаларын аудиторлық тексерийў ўақтында бузғаны ушын аудитор хэм аудиторлық фирмасы жуўапкер болады:

- 1) Өзбекстан Республикасы нызамшылығына муўапық мүлклик хэм административлик жуўапкершилиқ;
- 2) Лицензия хуқықын тоқтатып қойыў ямаса аудиторлық хызмети менен шуғылланыў хуқықын беретугын лицензиядан айырыўға (лицензия берген орган қарарына муўапық) болған жазаларды бериў.

Аудитор хызметин тәртипке салып турыў ушын нызамлыққа аудиторлар палатасын ашыа назерде тутылған.

Өзбекстандағы көпшилиқ аудиторлық фирмаларын аудиторлар өзлери баслап дүзген, бирақ ғәрезсиз аудит өткерийў ушын олардың саны жетерли емес. Бул машқаланы шешиў ушын Мәмлекетлик мүлк комитети басламасы менен 1996-жылдың май айында қымбатлы қағазлар базары қатнасыўшыларына мәсләхәт – аудиторлық хэм информация хызметин көрсетиў ушын арнаўлы агентлик – «Консаудитинфорт» шолкемлестирилди.

Тез арада барлык карханалар жумыс жүргизетуугын базар экономикасы шараятлары тосаттан катты, хэм мамлекет ишиндеги, хэм шет ел конкурент карханалары бар болган бир уакытта натийжели, пайдалы хэм хызмет жоллары хэм куралларын дурыс белгилеу кабилетинин ахмийети асады. Бул аудиторларга косымша узыйпалар жуikleйди. Олар карханалардын финансылык ахуалы хэм онын кейинги раужланыуу келешегин дурыс бахалауу зерур.

Соны айтып отиу керек, дастурий тексериу ески фактлар, тураклы дарежеде тез гана тарийх мулкине айланыушы бул уакыяларды дизимге алыу хэм де бахалау менен шекленеди. Аудит болса, тек гана ески хэм тап усы турдеги жагдайды бахалауу емес, ал кархананын хожалык хызметине хэм онын натийжелерине тагир корсетиуге ийе келеси хедийселерди де алдыннан коре билеуи лазым. Айрыкша фактлар бойынша, оларды салыстыруу хэм уйрениу тийкарында хожалык хызметинин раужланыуундагы жеделликлерди билип алыу, ол ямаса бул оним, жумыслар хэм хызметлерге талап келемин, келеси дераматлар хэм кережетлерди, пайда хэм рентабелликти тамийинлеу зерур.

Табийий, бул аудитордын тажрийбесине асырылган талаптар колды. Аудитор прогнос кыла алау пазыйлетине ийе болууы, бунда ол жуда бай экономикалык – математикалык хэм заманагой есаплау техникасынан пайдаланып амелге асырылатуугын хожалык хызметинин экономикалык анализи усылына таянууы керек.

Ендиликте коспа карханалардагы аудит, банк аудити, эти ислеп шыгарыууга ийе болган акционерлик жамийетлеринде ислеуши аудит, инвестиция фондларынын аудити хэм камсызландыруу компанияларынын аудити келиптели .

Баска базар системалары-биржалары, сауда-сатып алыу фирмалары, сондай-ак сауда хызмети менен шуғыллананыушы жамийет шолкемлеринде шуғылланатуугын аудитлардын канийгелесип шыгууы кун тартибинде турыпта.

Элбетте, аудиторлык шолкеминде кандайда бир тармакта сауда хызметинин касийетлери менен жаксы таныс болган, финансылык ахуалды анализ колап, тексерилип атырган кархана хэм мекеменин есап-китап хужжетлери бейинша тажрийбели жума кериуге кабилетли кадрлар болмауы муькин. Сол себепли шолкемлер эдете оз кушлерин эзлери жумыста жердем кериуи муькин болган клиент- карханаларга бириктиреди.

Хэр кандай хызмет белгили дарежеде хэм белгили тартип-кагуыдаларга бойсынып амелге асырылууы керек. Аудит стандартлары аудиторлык хызмети дауамында эзинин максетке мууапыклыгы хэм пухталыгын тастыйтыклаган хэмде дуньенун турли мамлекетлериндеги, жуда коп санлы аудиторлардын амелий ис тажрийбесинде пискен профессионал нормалар хэм кагуыдаларды оз ишине алады. Бунда аудит бойынша жалгыз стандартларды дарриу хэм толык келеминде энгизиу узыйпасы кун тартибине улыума койылмайды. Хэр бир мамлекетте конкрет экономикалык хэм сиясий шараятлар, турли дастурлер хэм миллий эзине танлик бар, аудиторлык хызметин шолкемлестириу уактында олар элбетте есапка алынууы керек. Аудитин халык аралык стандартлары хаккындагы геп-созлерге келгенде болса стандартлардын бундай кең келеми хэм хэр терептен кабыл етилген стандартлар дизими негизинен бар емес.

Барлык халык аралык стандартларды төрт топарга белиу муькин:

-Биринши топар – хэр кандай мемлекетлерде дарриу, толыгы менен кабыл етилиуи муькин болган ;

- Екинши топар – макулланып, кишкене өзгерислер менен кабыл етилиуи муькин болган ;

- Ушинши топар – тек аныклык киргизиуге емес, ал эзинин энгизилиуи ушын тийисли шериатларды (мысалы, базар катнасыкларынын жанеде раужландырылуун хэм жеделлестирилиуи пайда етиуге мутаж белиушы ;

- Төртинши топар – бул мамлекетлерде онын тарийхый дастурлери хэм миллий руухыйлыгына карап кабыл етилиуи муькин болмаган стандартларды эзине алады. Аудиторлык жумысында, ол амелге асырылатуугын мамлекеттен

бийғараз, төмендеги мәжбүрий курам бөлімлер бар болады: ол ямаса бөлек хожалық факторларын тексеріу, үйрениу хәм бурыслығы ямаса мақсетке муўапықлығын тастыйықлау. Аудиттиң бул хәмме хәркетлери конкрет ўазыйпаларды шешиу ушын ең коп дәрежеде шыдамлы болған парықланыуы басқа гәп. Аудиттиң зәрүр шәрти есап – китаптың қолланылып атырған форма хәм усыллари туўрылығын тексеріу есаптағы мал – мүлк хәм қаржыларды бахалау, ол ямаса бул мәмлекетте хәзирги ўақытта әмел қылып атырған нызамлар хәм нормаларға есабатта салыстырыудан ибарат.

- Аудиттиң өз стандартлары ҳаққында соны айтыу керек, олар аниң, қысқа хәм ашық – айдын түсиндирилиуи, әмелде орынланатуғын хәм жүдә кең түрде мақулланып, тәжрийбели аудиторлар тәрипинен қоллап – қуўатланатуғын болыуы керек.

- Солай етип, аудит стандартлары ең алды менен бул хызмет түрип откериудиң мәжбүрий шәртлери тәжрийбе талаплари, таярлық жумысы аудиторлық тексеріу **акти** хәмде аудиторлық жуўмағын дүзиуде тийисли болыуы керек.

Такрарлау ушын сораулар.

1. Киши бизнести маркетингтин максети нелерден ибарат?
2. Маркетингтин принциплери кандай?
3. Маркетинглик изертлеу усыллари.

Тема. Ўзбекистанда жеке ҳам киши бизнести раўажландырыў.

Мазмуны

Киши кәрханаларды дизимнен өткерий ҳәм хызмет жүргизиў тәртиби.
Қоспа кәрханалардың сапластырылыўы. Кәрхана ҳәм олардың түрлери.

Базар экономикасы ҳәм базар түсиниклери өз – ара байланыслы болса да олар бир нәрсе емес. Егер базар экономикасы бир организм деп есапланса, базар оның ағзасы есапланады.

Базар қайта өндиристиң айырбаслаў басқышына тән болған экономикалық категория. Бирақ базар хәр қандай айырбаслаўды емес, ал пул қатнасықлардағы, алды – сатты көринисиндеги айырбаслаўды билдиреди. Айырбаслаўда (алмаслаўда) пул қатнаспай бир товар басқасына туўырдан –туўы алмасқанда базар қатнасықлары пайда болмайды. Базардың ең тийкарығы шәрти айырбаслайды пулдық қатнасыўы. Базарда товар қатнасы жүз берип ол еки процесстин бирге барыўын билдиреди. Базарда товар пулға алмасады, яғный товарды сатыў жүз береді, соның менен бирге пул товарға алмасады, яғный товарды сатып алыў келип шығады. Алды – сатты базардағы қатнасықтың еки тәрәпи болғанлықтан, онда сатыўшы ҳәм қарыйдар қатнасады.

Демек, базар – бул сатыўшылар ҳәм қарыйдарлардың товарларды пул менен айырбаслаў арқалы келип шыққан экономикалық қатнасықлары, олардың өз – ара байланысады.

Сатыўшылардың ҳәм қарыйдарлардың биргеликтеги ҳәрекетлери базады келтирип шығарады базар болса оларды бирлестириўши механизими болып хызмет етеди.

Бирақ ҳәзирги күнде базар дегенде көпшилик адамлардың көз алдында күнделикли мүтәжликлерин қандырыў ушын зәрүр азық – аўқат, кийим – кеншек ҳәм басқа буйымлар сатып алынатуғын «Чорсу», «Олой», «Фарход», «Отчапар» усаған пайтахтымыздағы базарлар келеди. Булар базар ҳаққындағы дәслепки көз – қарас – тар түсиник болып, базар – кенг мәнисте өнимлерди өнерлер қатнасында өндирий нызамлары бойынша дүзилген. Айырбаслаў Мал (товар) ҳәм Пул қатнасықларының жыйнағы. Базар - әйемги философлар тили менен айтқанда «социялық бирлесий» ўәкиллери – сатыўшылар менен қарыйдарлар ортасында өнимлерди айырбаслаў ямаса сатыўшылар менен қарыйдарлар ортасындағы инсаный – экономикалық қатнаслар жыйнағы «Социяллық бирлесий» де айырбаслаў еркин бахалаў – баҳа арқалы жүз береді.

Айырбаслаўдың шегаралық ҳәм ҳукуқый шегаралары бар: **жергиликли** базар, илимий базар, дүнья базары – ишки ҳәм сыртқы базарлар улыўма тәртип – қайдалары тийкарында ҳәрекет қылады. Өндирилген өнимлер көлеми, алды – сатты муғдары базар қатнасықларының көлемин белгилейди. Базарды «социялық бирлеспелердин» экономикалық өсийи ямаса түсийин көрсетиўши айна, мөкан ҳәм заман өлшегиши Адалат тәрәзиси – ЖОҚАРЫ ТӨРЕ (Олий Ҳакам) деймиз мүмкин; базар жәмийети ағзаларының талап ҳәм мүтәжликлерин қандырыўға, пул қатнасықларын сақлаўға, өним баҳасы менен өндириске кеткен кәрежетлердин дурыс болыўына, халықлар ҳәм мәмлөктлер ортасындағы экономикалық байланысларды кеңейтиўге хызмет етеди.

Базар экономикалық қатнасықлардың пайда болыўында ҳәм раўажланыўында төмендеги 5 функцияны атқарады:

1) Өндирис пенен тутыныўды байланыстырыў функциясы: Экономикалық хызмет өндиристен басланып, тутыныў менен тамамланады. Әҳмийетлиси - өндирис қәнийгелеси, адамлар өзине керекли барлық товарларды өзи ислеп шығармайды. Мысалы: самалёт кәрханасы ушыў аппаратын шығарады, бирақ өз хизметчилери ушын

азық – аўқат, кийим – кеншек, турак жай жаратпайды. Кәрхана самалётын базарда сатып, пулын хызметшилерге ис ҳақы етип береди, олар тутыныў базарынан товарларын сатып алады. Демек, базар арқалы ҳәр қыйлы тутыныў қандырылады ҳәм өндирис пенен биргеди.

2) Қун (қыймат) ды товар көринисинен пул көринисине айландырыў функциясы. Товар өндириў ушын мийнет сарыпланады, усы мийнет кунды жаратады. Қун жумыс күши ҳәм материалық ресуслары сарыпланыўынан ибарат. Товар базарға шығыўға дейин материалық көринисти (мысалы; аўқат, кийим, станок ҳәм т.б.) болады, базарда сатылғаннан кейин, ондағы мийнет белгили муғдардағы пулға айланады, яғный товар өзинеи пул эквивалентин табады ҳәм кун пул көринисин өтеди.

3) Өндиристи жаңалаўға шәрт – шәраят таярлаў функциясы. Кәрханалар базардан өзлерине керекли ресуслар табады, станоклар шийки зат, жанлығы, ҳәр қыйлы материаллар сатып алады. Олар мийнет (жумыс күши) базарынан жумысшыларды жаллап ислетеди базардан керекли хабар ҳәр қыйлы өндирис ушын зәрур хизметлерди де табады. Бул ресуслардың тутыныўы болса, өндиристиң жаңадан басланыўын билдиреди.

4) Экономикалық тәртиплестириў функциясы. Бул ўазыпаны базар механизими атқарады. «Нени, қанша ислеп шығарыў керек?» деген сораўға базар жуўап береди. Товарлардың базарда шаққан өтиўи ямаса өтпеўи, товарлардың қымбатлаўлы ямаса керек емеслеген көрсетеди. Базар бараметр сылықлы экономикадағы «хаўа райы»нан хабар береди. Товар өтпесе, демек ол керек емес, оны өндириў тоқтатылады. Товар белгиленген баҳадан бирақ жақсы сатылса бул товарға кеткен кәрежетлерди азайтыў эәрүрлигин аңлатады. Базар механизими қол сияқлы экономиканы ол ямаса бул тәрепке бурып турады.

5) Мәмлекетлер, халықлар ортасында экономикалық бирлик орнатыў функциясы. Бул функцияны мәмлекетлер аралық ямаса жәхән базары атқарады. Базар экономикалық бирликтің кеңейип барыўын талап етеди. Әйемнен базар көпшилик мәмлекетлер миллетлер ҳәм елатларды жақынластырып, олар арсындағы мәпли байланысларға көмеклескен. Буған мысал етип, саўда арқалы Шығыс пенен Батысды байланыстырған уллы жипек жолын алыўға болады. Базар кеңейгенен кейин жаңа мәмлекетлер ҳәм халықлар өз – ара экономикалық байланысларға тартылады.

Базарға ҳәр қыйлы товарлар ҳәм хызметлер шығарылады, ол базар объектін курайды. Өз объектін жағынан базарды 6 түрге бөлиўге болады:

- 1) Тутыныў товарлары базары;
- 2) Өндирис кураллары ҳәм ресуслары базары;
- 3) Жумыс күши ямаса мийнет базары;
- 4) Финанс базары;
- 5) Интеллектуал товарлары базары;
- 6) Мийнет кураллары базары.

Тутыныў товарлары базары – адамлардың тиришилиги ушын зәрур болған товарлар ҳәм хызметлер базарлары. Бул базарда кең тутыныў буйымлары, мәдений ҳәм коммунал хызметлери алды – сатты алып барылады. Бул базарда дерлик барлық пухаралар қатнасады. Бул базардың Өзбекстанда анық көринислер бар; магазинлер, саўда үйлери, фирмалар, супермаркет, дүкән, асхана, нанбайхана, ҳәр қыйлы устаханалар, салонлар, дийхан базарлары ҳәм буйым базарлары.

Өндирис кураллары ҳәм ресуслары базары - өндирис ушын зәрур болған нәрселер базары. Бул базарларда көтере саўда сатық жүз береди. Бул базар саўда фирмалары саўда үйлери, биржалар хызметинде, жер ҳәм басқа көшпес мүлк саўдасында көринеди. Бундай базарда ресусларға талапкерлер ресус жеткизиўшилер менен кантракт – шартнамалар тийкарында байланысады. Ресус базарының бас бүгини товар биржасы есапланады. Товар биржасы көтере саўда менен шуғулланыўшы саўда – сатық кәрханасы. Биржада товарларды жеткизип бериў ҳаққында шартнама дүзиледи.

Жұмыс күни ямаса мийнет базары – жұмыс күши алды – сатты қылынатұғын базар. Жұмыс күши арнаўлы товар болғанлықтан оның базары өз өзгешелигине ийе. Егер әпиўайы товар сатылғанда оның ийеси өзгерсе, жұмыс күши сатылса ийеси өзгермейди, себеби оны инсан денесине ажыратып болмайды. Мийнет базары мийнет биржалары, жұмысшы жоллаўшы фирмалардан хәмде адамларды жұмысқа шақырыўшы кәрханалардың өзинен ибарат. Шығысқа тийкарланған тәртипсиз мийнет базары – бул мәрдикар базары.

Финанс базары да базардың белгили бир түри. Финанс базары дегенде финанс ресурсына айланған пул қәрежетлери хәм оларға теңлестирилген қымбат баҳалы қағазлар базарын түсиниў керек. Финанс базары курамалы жағанан кредит базары, қымбат баҳалы қағазлар базары хәм валюта базарынан ибарат. Валюта аукционы, кредит пуллар аукционы, банклер, финанс компаниялары, фонд биржалары хәм басқалардың хызмети финанс базарының оның көринислери есапланады.

Интеллектуал товарлар базары – бул ақыл мийнет өними болған товарлар хәм хызметлер базары. Бул базарда илимий ислер, идеялар, техникалық проектлер хәм сызылмалар, хабарлар, әдебият хәм илимге тийисли шығармалар сатылады. Бул базардың тийкарғы көриниси патент хәм лицензия базары хәм хәзирги күнде шоу – бизнес хәм кино базарлары.

Мийнет кураллары базарлары – базардың өз адына түри есапланып, бул жердеги товарлар тутыныў буйымлары да емес, ресурслар да емес. Бул жерде қәуипсизликти тәмийнлеўши курал – жарақлар сатылады. Бул базар салонлар хәм көргизбелер көринисинде ис алып барады. Майда кураллар магазинлер арқалы сатылады.

Базарлар еркин *базар* хәм *монопол базарға* бөлинеди.

Еркин базар дегенде қарыйдарлар да, сатыўшылар да көп болып, олардан ҳеш бири монополия дәрежесине ийе болмай, бир – бирин тез тапады, бәсеке толық жүз береді, баҳалар еркин саўдаласыў тийкарында қәлиплескен базар тийкарында түсиниледи.

Еркин базарға мысал етип, Өзбекстандағы аўыл хожалығы өнимлери базарын көрсетиў мүмкин. Бул базарда миллионлап адамлар қарыйдар, сатыўшылар болса мәмлекет хожалығы, жәмәат хожалығы, фермер хожалығы, **томорқа** хожалығынан ибарат. Бул жерде кимге нени сатыў, кимнен нени алыў, қандай баҳада саўда етиў жоқарыдан белгиленбейди, буны базардың өзи шешеди.

Монопол базар деп қарыйдарлар хәм сатыўшылар аз болған, монопол баҳа орнатылған, бәсеке шекленген ямаса бәсеке улыўма болмаған базарға айтылады.

Монопол базардың өзи 3 ке бөлинеди:

Монопол бәсекелер базары. Бул базар саны жағынан көп болмаған, базарға бирдей уқсас ямаса орынбасар товарлар шығаратуғын фирмалар қолында болады, олар өз – ара бәсеке қылады. Буған мысал етип, Өзбекстандағы кийим – кеншек базарын алыў мүмкин. Бул жерде тийкарынан 8 фирма өним шығарады, бирақ олар тек өз – ара емес ол товары Өзбекстанға кирип келген шет ел фирмалары менен де бәсекеге түседі.

Олигополистик базар. Азшылық фирмалардан ибарат болған базар, бул жерде бәсеке көбинесе сатыўшылар арасында емес, ол қарыйдарлар ортасында жүз береді. Буған мысал етип Өзбекстандағы цемент базарын алыў мүмкин. Базарға 3 кәрхана өним шығарады. Цемент сатып алыў ушын болса бәсеке қарыйдарлар.

Сап монополия базары. Бундай базарға товарды улыўма тармақта ҳүким сүрген кәрханалар жеткизип береді. Мысалы; Өзбекстанда пахта териў машиналары тек Ташкент аўыл хожалығы машинасазлығы заводы, тракторларды тек Ташкент трактор заводы таярлап базарға шығарады. Ишки базарды олардың қарсыласлары жоқ.

Базарға өтиў, мүмкиншиликтиң хәр қыйлы түрлерин жаратыў процессинде базар экономикасына тийкарланған өз-өзин басқарыў механизмлери – базар қатнасықлары қатнасыўшыларынан хәр бириниң максимал дәрежеде пайда алыўға умытылыўы, бәсеке шәраятлары хәм басқалар иске кириседи хәмде барған сайын көплеў тәсирли болып

баратыр. Базар экономикасында хожалық қатнасықтарының тийкары басқарыушысы – базардың өзи есапланады.

Базар экономикасына дегенде экономикалық хизметке еркинлик, хожалық жүритиуде ақыллылық принциплерине тийкарланған демакратиллық экономика түсиниледи. Базар экономикасына еркинлик тән болып, оны мүлкинлик форма тәминлейди. Бундай экономикада меншик мүлк жәмәәтлик мүлк хәм мәмлекетлик мүлк бар болып, ол ямаса бул мүктин жеке хәкимлиги болмайды. Барлық мүлклер тең, олар шекленбеген жағдайда раўажланады. Мүлкшиликтин тийкарын меншик мүлк курайды.

Тарийхий жактан қарағанда базар экономикасының 2 түри бар. Бириншиси, жабайы базар экономикасы, екіншиси, мәденийлескен базар экономикасы.

Жабайы базар экономикасының дәл көриниси XVIII хәм XIX әсирлерде болған. Оның тийкары белгилери төмендегилерден ибарат болған:

1) Жеке йеликтеги меншик мүктин хәкимран болыуы, мүлктин азшылық қойнда топланыуы:

2) Экономиканың стихиялы өсиуи, яғный экономикалық тәртипсизликтин болыуы:

3) Белгисиз базар ушын бийпәрәуалық пенен тавар ислеп шығарыу, өниминиң сатылыуы ямаса сатылмауының белгисизлиги:

4) Бәсеке гүресиниң нызымсыз, террор, зорлық усыған инсаний усыллар менен барыуы:

5) Исбилерменлер орасында шерикшилик байланысларының тасттан болыуы:

6) Мәмлекеттин экономикаға арласпауы, оннан шетлеп қалыуы:

7) Тәртипсизлик тәтижесинде күшли экономикалық **кризислердин** келип шығыуы, экономикалық кризислердин жүз бериуи:

8) Адамлардың жүдә бай хәм жүдә кәмағалларға ажыралып қалыуы, олар арасындағы класслық гүрестин барлығы, социал теңликтин жоқ екенлиги:

Бирақ жабайы экономика мәңгиге сақланбайды. Ол мәдинийлескен базар экономикасына ойланып барады. Мәденийлескен базар экономикасының да өзине тән белгилери бар. Олар төмендегилерден ибарат:

1) Тийкары болған меншик мүлк пенен бир қатарда басқа мүлк түрлери де бар болады, мүлклик теңлик жүзеге келеди:

2) Экономикадағы **тартипсизлик** қатты шекленеди, экономика тәртипке салынады:

3) Базар талапты есапка алады, өндирис талопқа ийкемлеседи:

4) Бәсеке гүреси белгиленген қағыйдалар менен хадал барады, оның мәдиний усыллары қолланылады:

5) Экономика субъектлери (қатнасыушылары) ортасында биратала хәм узак дәуирге гөзленген, өз – ара мәпли шериклилик байланыслары орнатылады:

6) Мәмлекет экономикалық өмирге араласады, өзиниң жолы арқалы экономикалық принциплердин қолланылыуы ушын шәраятлар жаратады:

7) Экономика тәртипке салынғанлықтан үлкен экономикалық кризислер болмайды, экономикалық кризистен тез шығылады:

8) Экономика жоқары болғанлықтан жәмийет бай болады, исбилерменлик тек пайда табыу ушын емес, ал абырай ушын да алып барылады:

9) Экономика социаллық қаратылған, улыума тынышлықты тәмийинлейдей анық мақсетке ийе болады:

10) Адамлардың экономикалық жактан бөлиниуи шегараланады, орта жағдайдағы адамлар тийкары социаллық қатламға айланады. Сонлықтан жәмийетте социал қатламға теңлик сақланып, адамлар ортасында келиспеушилиге орын қайалмайды.

Базар экономикасы, адамлар материаллық хәм мәдиний, мүтәжликлери менен байланыслы болғанда ғана, пухаралар мәплери социал нызамлары менен қорғалғанда ғана, хәр бир адамның сиясий, экономикалық хәм мәдиний еркинлиги, **доретиушилиги** тәмийинленгенде ғана жүзеге шығады. Себеби, базар қатнасықлары шыққан,

жаратыўшылық адамлардың қабийлейети, исбилерменликти жүзеге шығарыў жолында хожалықтың материаллық жағдайын тәменлеўдиң бирден – бир жолы.

Базар экономикасын ҳәркетке келтириўши күшлерден бири – бул меншик исбилерменлик. Сол дүньяға белгили Форд жаңа машина ислеп шыққанда халықтың ғамын жеп, қайырлы ис қылыўы керек, деп қарижет қылмаған, әлбетте. Ол бул исти өз мәпи ушын – пайда ушын қылған. Пайда – бул тарақиётни жетеклеўши күш болып хызмет қылады. Дәрамат келтириўши экономика ғана иқтисодгтна ийе исбилермен болса ғана беккем мүлкшилик пайда болады. Ертең хеш ким оны **конфискация** қылмаўына исеним болса ғана, бул мүлк пайда келтиреді.

Базар экономикасының абзаллықлары жәхән экономикасының раўажланыўының принциплеринде көзге түседі. Мысалы: екінши жәхән урысында толық ўайран болған, жүдә үлкен материяллық хәм мәдений **апатшылыққа** ушыраған Япония базар эканомикасына өтиў арқалы дерлик бир әўлад өмири даўамында өзін тиклеп ғана ең жоқары раўажланған мәмлекетлер қатарынан орын алады. Қубла Корея өткен шерек әсир даўамында раўажланады, « Азия жолбарысы» деген ат алады.

Базар экономикасы шәраятында Қытай раўажланыў жолына өтти хәм бул тәжрийбе дүньяны лал қалдырды. Базар экономикасы саўда сатық товар – пул қатнасларына тийкарланған болып, өзине тән экономикалық нызамлар тийкарында басқарылыды. Оның әмелде болыўы ушын белгили шараят болыўы зәрүр. Олар тийкарғылары төмендегилер:

1) хәр бир мәмлекеттиң тарийхы, миллий экономикалық, сиясий жағдайларын есапқа алыў, барлық ресурс хәм имканиятлардан толық пайдаланыўға умтылыў;

2) экономикалық еркин хәм ғәрессиз товар ислеп шығарыўшылардың бири екенлиги;

3) мүлкшилик түрлериниң хәр түрлилиги хәм теңлигине ерисиў, бәсеке ушын толық шараят жаратыў хәм бәсеке қоллаў;

4) исбилерменлик меншик **басламасын** хәм жеке қәбилетин қоллап – қуўатлаў;

5) жоқары өнім мийнетти қоллап – қуўатлаў;

6) өндиристи экспортқа гөзлеп қуўатландырыў хәм шөлкемлестириў хәмде экспорт затларды, олардың түрлерин көбейтиў,

7) хәмме тараўларда еркинлик хәм азатлық ерисиў, демократияны хәр тәрөплеме раўажландырыў, хуқыкый мәмлекет хәм хуқықлар үстемлигин тәмийинлеў;

8) базар инфраструктурасын жаратыў хәм **беккемлеу**;

9) социал өмирдиң барлық тараўларында, әсиресе эканомикада базар эканомикасы қатнасықларын шөлкемлестириў хәм басқада шәраятлар;

Базар экономикасы улыўма алғанда жумбақ ямаса жаңалық емес, ол инсанға мың жыллыр даўамында хызмет етип келмекте. Әсиресе, базар экономикасы Шығыс мәмлекетлери, солардан Өзбекстан әйjemнен белгили. Б.Ә.Ш. II әсирден эрамыздың XVI әсирине дейин даўам еткен. Уллы жипек жолы тәжрийбесиниң өзи базар экономикасының бир түри.

Базар экономикасы барлық мәмлекетлерде өз белгилерине ийе болып, илимий эканомикада хәр түрли моделлер көринисинде өз орнын тапқан. Олар арасында өзиниң **ёркинлиги**, нәтийжелик дәрийжеси менен жәхән экономикасы тарийхына киргенлери Америка, Германия, Қытай, Швеция, Туркия, Япония, Қубла Корея моделлери есапланады.

Америкалық модель өзине тән белгиси – оның исбилерменликти халық арасында кең жыйыўға умтылыў. Ол жәмийет ағзаларынан хәр бириниң исбилерменлик хызметин қоллап – қуўатлаў, экономикалық активлигин, меншик **маплерин** асырыў, байыўы ушын кең хәм толық шараят жаратыўға қаратылған. Мәмлекет эканомикалық раўажланыўындағы айрым келиспіўшиликлер пәсийиўи хәм инфляция усаған машқалалар көплеп қамсызландырыў, **қайырхомлық корлары**, қала берсе мәмлекет жәрдеми арқалы шешиледі. Бунда мәмлекет қатты – қолық, меҳрибан хәм әдиллик

пазыйлетлери бар болған барлық нызамларды (олар хэмме тараўларды өз ишинеалған) толық хэм дурыс орынланыўын әмелге асырып, бақлап баради.

Японша модель екинши жәхән урысында ўайранға айланған мәмлекетте өз халықы есабынан, ҳәкимиятты хәр тәрәплеме хэм сөзсиз қоллап – қуўатлаўы япон ўатанпәрўарлық **сезими** тийкарында жаратылады. Бул модель ең жаңа техника хэм технология, лицензия хэм «ноу – хоу» сатып алып, өз технологиясын жаңалаў, жоқары мийнет өнимдарлығына ерисиў исбилерменликти раўажландырыў, халықтың **ахоли табакалаштириш** тезлестириў есабынан пайда болды. Бирақ, нәтийжеге ерисилгеннен кейин халықтың мүтәж бөлегине мәмлекет хэм фирмалар жәрдеми күшейтиледі, улыўма **абаданшылықка** ерисилди.

Швед модели Америка хэм Японша моделлерден парықланып, экономиканы көбирек социал бағытта шөлкемлестирилгенлиги, ис ҳақы арасындағы парықтың жоқарғы екенлиги менен ажыратылып турады. Бул модель миллий дәрәматты халықтың мүтәж бөлеги пайдасына көбирек бөлистириў, теңсизликти азайтыўға қаратылған. Соның ушында Швеция халқы **абаданшылық** жағынан дүньяда жетекши орынды ийелейди. Бул модель пайда болыўында Швецияның тарийхый экономикалық раўажландырыў хэм мийнетлери кәсип бирлеспелериниң жәмийетте, әсиресе өндиристе тутқан үлкен тәсиршеңлиги өзінше орын тутады. Бул моделлердиң қайсы бири республикамыз ушын көбирек қол келиўи, макул болыўы ҳаққында ҳәзирге дейин тартысыўлар болып турады. Бул туўралы ең туўры жол республикамыздың өз раўажланыў жолы, өз моделин таратыў жолы.

Базар экономикасна өтиўдиң еки жолы бар: **бириншиси** – базар экономикасына қандай мазмундағы экономикадан өтилиўи болса, **екиншиси** – базар экономикасына қандай тәхлилге өтиледі. Оның жоллары, усыллары хэм **тезлиги** қандай болады деген мәселе. Усы көз қарас пенен қарасақ, базар экономикасына өтиўдиң 3 жолы бар екенлигин көриў мүмкин:

1) Классик жол. Бул ҳәзирги раўажланбаған мәмлекетлерге тән болған, узақ даўам еткен жол. Натурал хожалықтан ҳәзирги базар экономикасына қарай раўажландырыў бир нешше әсирлер даўамында болады.

2) **Колониялық езиушиликтен** азат болған жас мәмлекетлердиң базар экономикасына өтиў жолы. Бунда базар экономикасына өтиў меншик мүлк хэм хожалық жүритиўдиң меншике усыллары жағдайында жүз береді.

3) **Бурынғы** социаллық мәмлекетлердиң базар экономикасына өтиў жолы. Бул толық мәмлекетлестирилген, жобалы экономикадан еркин базар экономикасына өтиўди билдиреди.

Базар экономикасының принциплери нызамлары, мақсети бирдей болса да, бирақ оның жоллары хәр түрли. Өзбекстанның алдында еки стратегиялық –гөзленген ўазыйпа турады. Оның бириншиси - ғәрезсизлик ушын экономикалық тийкар қурыў. Екиншиси – базар экономикасына өтиў. Экономикалық ғәрезсизлик базар механизми арқалы ерисиледи, бирақ оның Өзбекстанда пайда болыўы өзине тән жолы менен жүз бермекте. Бул жол базар экономикасының улыўмалығын билдирген жағдайда, Өзбекстанның миллий **өзгешеликлерин** есапқа алады.

Бул **өзгешеликлер** төмендегилерден ибарат:

1) Өзбекстан экономикасы кең раўадланған болса да, оның исенимли **потенциалы** бар.

2) Өзбекстан тәбий хэм мийнет ресурсларына бай жер, оның мийнеткеш халқы бар.

3) Өзбекстан халқы сан жағынан өспекте, сонлықтан мийнет ресурслары артып барады.

4) Өзбекстан экономикасында аўыл хожалығың орны үлкен, сонлықтан халықтың көпшилик бөлеги аўыллық жерлерде жасайды.

5) Өзбекстан шығыс цивилизациясына тийисли мәмлекет. Бул жерде шығысқа тийисли экономикалық көникпелер, ата – бабалардан мийрас қалған хожалық жүритиў усыллары бар.

Айтылған белгилер Өзбекстанда базар экономикасына қарай бурыўдың өзине тән жолын таңлаў ушын тийкар болады. Бул жол дүнья тәжирийбесине таянған жағдайда бирақ Өзбекстанның миллий мәпин, бул жердеги реал шәрияты есапқа алған жағдайда базар экономикасына өтиўди билдиреди. Бул жол базар экономикасына **революциялық секириўсиз**, социал **жарылыусыз**, тынышлық шәраятында, халықты социал қорғаў арқалы әсте – ақырын, басқышпа – басқыш өтилиўин тәмийнлейди.

Өзбекстанның өзине тән жолы Президент И.А.Каримов алға сүрген бес принципте көрсетилип берилдихәм экономикалық ғәзийнеге үлкен үлес болып қосылды.

Биринши принцип – экономиканың үстемлилигин тәмийинлеў. Бул экономиканың өз нызамларына қарап раўажланыўын, алдын экономиканы оңлаў, соңынан басқа социал машқалалар шешимге өтиўин билдиреди.

Екинши принцип – мәмлекет бас реформатор болыўы керек. Бул принцип базар экономикасына өтиў тәртипсиз рәуиште, өзинен өзи боларлық тийкарында емес, ал мәмлекет басшылығында әмелге асатуғын реформалар арқалы жүз бериўин билдиреди.

Үшинши принцип – нызамлар ҳәм оларға әмел қылыў үстинлигин тәмийинлеў. Бул принцип базар экономикасына өтиў тәртипли рәуиште, ҳәммениң мәмлекет кең жәмәәтшилиқ қатнасында ислеп шыққан нызамларына сөз әмел етиўи арқалы барыўын билдиреди.

Төртинши принцип – актив социал сиясат жүргизиў. Бул экономикаға күшли тәсир ете алатуғын, халықтың социал қорғанын, оның активлилигин тәмийинлейтуғын, әдалатты жүзеге шығаратуғын социал сиясатқа әмел етиўди билдиреди.

Бесинши принцип – базар экономикасына әсте – ақырын, басқышпа – басқыш өтиў. Бул принцип шуқыр экономикалық реформаларды асықпай әмелге асырыўды билдиреди.

Өзбекстан базар экономикасына өтиўде «Жаңа үй қурмай турып, ескисин бузбаң – баспанасыз» нақылына әмел қылып, секириўлерсиз, крезисли өзгерислер жолы менен емес, ал басқышпа – басқыш барыў жолын сайланады. Бул болса базар экономикасына өтиўде Өзбекстан моделинің өзине тән белгиси. Бунда бир басқыш таўсылып, жаңасына өтиледи.

Хәр бир басқышта өзине тән үстемликлер көзге түседи, оларды тәмийинлеў кураллары беккемлестиреди. Хәр бир басқыш мүддети онда шешилиўи лазым болған машқалаларға, сыртқы факторлар қойылылығына, халықтың мийнетине байланыслы.

Шолкемлестириушилиқ, экономикалық, финанслық, кредитлестириўди өзгертиў, хуқықый тийкар, базар инфраструктурасын жаратыў, талап ҳәм усыныс **тен салмаклылығына** тийкарланған нызамларды әмелге асырыў ушын ески ой ҳәм әдетлерди өзгертиў, әлбетте ўақыт талап етеди. Әсиресе, адамлардың санасын, әдетке айланған қағыйдаларды өзгертиў үлкен әхмийетке ийе. Хәр бир басқышта адамлардың санасын өзгертиўге таярлаў, оларды әмелий хызмет арқалы жаңа бағыт абзаллығына исендириў лазым болады. Себеби базар шәриятларына адамларды руўхый таярламай турып, күтилген нәтийжеге ерисип болмайды. Базар қатнасықларына тән болған көз қарас болса ғана адамлар усыған қусаған муўапық ис алып барса базар экономикасы раўажланады.

Базар экономикасына өтиў нызам үстемлиги, күшли социал сиясат алып барыў инсан хызмети ушын хуқықый кепиллик, социал қорғаў, мүтәж адамларды хәр тәреплеме қолла – қуўатлаў, бир тегис кетиўден бас тартыў, мийнет базарын жаратыў, сыртқы экономиканы раўажландырыў, мүлкшилиқ, кредит, банк, пул қатнасықларын беккемлеў ҳәм басқа мәселелер менен түсиндириледи.

Базар экономикасы өндирилген өнимди айырбаслаўда, бахалаўда тутыныўшы мүтәжлигиниң өндириске тәсири.

Базар экономикасы әсірлер бойлап раўажланып келген улаўма инсаний қәдирият. Оның ең зәрүр белгилеринен бири өним ислеп шығарыўшының экономикалық еркинлиги, ғәрезсиз экономикалық хызмет жүритиў. Бундай қылыўшынын мүлк ийеси болыў керек. Яғный, дийхан өз меншик жерине ийе болса ғана жаксы ислеиди, оның ушын ўақытқа шекем «мәмлекет мәрдикарлары» болып келгени ең үлкен кәте. Енди ол өзи жаратқан өнимнің мүлк ийеси, оны қәлеген баҳада, қәлеген ўақытта сатыўы мүмкин. Соның менен бирге, алыўшы да қәлеген баҳада, қәлеген жерден алыўы мүмкин, олардың қатнаслары еркин хәм ғәрезсиз. Базар экономикасы шәраятинда товар ийеси емес, қарыйдар өз шәртин қояды. Өндириўши тутыныўшының мүтәжлигин қандырған жағдайда дәрәмат алады, күн көреди, болмаса иси жүриспейди. Базар экономикасының үш нызамы бар:

- сыпат нызамы;
- талап хәм усыныс нызамы;
- пул қатнасы нызамы.

Базар экономикасы жеке хәкимияты бийкарлайды, еркин бәсекени жүзеге шығарады.

Бәсеке – бул исбилерменликтин ажыралмас бир бөлеги.

Бәсеке – улыўма социал категория болып, социал процесс қатнасықлары ортасында жаксылаў жасаў ушын болатуғын гүрести аңлатады.

Бәсекеге экономикалық хызмет қатнасыўшыларының өз мәплерин толық жүзеге шығарыў, яғный жаксы дәрәмат табыў, өз айыбын беккемлеў, өз қәбийлетлерин көрсетиў хәм илимге ийе болыў ушын басқалар менен гүреседи.

Базар системасы бәсекениң қурамалласқан хәм қурамалласпаған бәсекеден ибарат еки тийкарғы түри бар.

Жетилискен ямаса сап бәсеке бул сондай бәсеке, онда көпшилик қатнасады. Еркин бәсекели базарда сатыўшылар хәм қарыйдарлар көпшилик болып, олардан хәр бири монопол **характерге** ийе болмайды, базар зорның қылып өз исин жүргизе алмайды.

Жетилиспеген бәсеке шекленген бәсеке, монопол бәсеке. Бунда көпшилик болмаған, бирақ товарлардың көп бөлегин усыныўшы ямаса сатып алыўшы фирмалар бәсекелеседи. қурамалласпаған бәсекениң олигаполистик бәсеке деген түри де бар, онда жүдә аз, бирақ ири фирмалар қатнасады. Сонлықтан бәсеке тар орталықта жүз береди. Олигаполистик бәсекеге мысал етип, автомобиль базарындағы бәсекени алыў мүмкин. Мысалы: Германияда «Мерседес бенц», «БМВ», «Фолксвагер» хәм «Опель» усаған фирмалар автомобиль базарында бәсекелеседи, оларға қарсы келетуғын (бәсекеге түсетуғын) фирмалар улыўма жоқ. Бирақ олар да дүнья базарында «Форд», «Таёта», «Пежо» хәм «Вольво» усаған фирмалар менен бәсекеге түседи.

Қурамалласпаған бәсекениң және бир түри сап монополистик бәсеке. Бұл бәсекеге тийисли белги сол, бунда ол ямаса бул тармақта тек бир фирманың хәким сүриўи. Мысалы: Ташкент трактор заводы Өзбекстандағы трактор базарында жеке хәкимран, оннан басқа трактор заводлары жоқ. Бирақ, шеттен, шет мәмлекетлерден келтирилген тракторлар оның товары менен бәсекелеседи.

Сап монополияны еки фактор жүзеге келтиреди:

а) технологиялық монополия техникалық жаңалықлар ири фирмалар қолында топланады, нәтийжеде басқалар олардан пайдалана алмайды ямаса пайдаланған жағдайларда да буған көп пул төлейди, нәтийжеде олардың товарлары қымбатқа түсип, бәсекеге шыдай алмайды;

б) тәбий монополия жер асты хәм жер үсти байлықлары айрым фирмалардың қол астында болып, басқалар олардан пайдалана алмайды. Мысалы: бир фирма нефтьке бай болған жерди сатып алған болса, басқа фирмалар усы жерде нефть қазып алып, нефть базарында бәсеке ете алмайды.

Бәсеке гүрес қураллары хәм усылары жағынан хадал бәсеке хәм **нызамсыз** бәсекеге бөлинеди.

Хадал бәсеке ызыамлы, жол берилген хэм хэмме тән алған, инсаный усыллар менен өз – ара белесиў.

Ызыамсыз бәсеке бийкар етилген кураллар жәрдеминде хэм инсанга жат болған усыллар менен барылатуғын гүрес.

Ызыамсыз бәсеке жабайы базар экономикасының, хадал бәсеке мәденият (цивилизацияласқан) базар экономикасының белгиси есапланады. **Ызыамсыз** бәсеке жүз бергенде қопарыўшылық, рәкет, жала, товар белгисин урлаў хэм хәтте өлтириўшилиқ усыллары қолланылады, қарсыласын түрли жоллар менен абырайсызландырыў шаралары көрсетиледи.

Хадал бәсекеде мәдений усыллар қолланылады. Бул усыллардан баха сыпатында бәсекелесиў. Товар сыпатын асырыў арқалы гүресиў, сервис (хызмет көрсетиў) арқалы беллесиў кең тарқалған. Бул усыллардан бөлек – бөлек емес, ал биргеликте пайдаланыў да қолланылады.

Бәсекениң түрли усылларын қоллаўдан тийкарғы мақсет, қарыйдарды өз товарына қаратып, оның пулына йие болыў. АҚШ та буны «Тутыныўшы доллары ушын гүрес» деп атайды. Бәсекедеги усыл қанша нәтийжели болса, жеңип шығыў имканияты сонша көп болады.

Хәзирги бәсеке гүресинде товар рекламасына айрықша итибар бериледи.

Реклама товардың керекли хәққында хабар болып, қарыйдарға түрли жоллар менен жеткизиледи. Базар қағыдасына муўапық рекламаға пул аямаған фирма бәсекеде жеңип шығады. Реклама саўда – сатық хәрекетине келтириўши күш.

Бәсеке гүресинде нәтийжели хызмет етиў, онда жеңип шығыў бәсеке стратегиясының қаншалық дәрежеде пукта, изшил, узақты көре алатуғын жобасын ислеп шығыўға байланысly.

Бәсеке стратегиясы - бәсеке гүресиниң узақ дәўирге арналған бас жолы хэм жоллрын көрсетеди.

Стратегиясының мақсети тез күнде пайданы максималластырыў, аз пайдаға қанаат етип, өз базарын кеңейтиў ямаса қарсыласып базардан сығып шығарыў, жаңа базарға әсте – акырын көрип барыў усаған мәселелерде хәрекет жолларын белгилеўден ибарат. Стратегияға қарап гүрес тактикасы (усылы хэм түрлери) сайланады.

Фирмалар бәсекениң бир усылынан әсте – акырын басқа усылына өтиў ямаса бирден түрли усылларын қоллаўы мүмкин. Мысалы; Қытай фирмалары сапасы пәс болса да, арзан товарлар шығарып, баха бәсекеси жолынан, Батыс Европадағы фирмалар бахасы жоқары болса да, сапалы товарларды усыныў жолынан барады, себеби Батыс Европада сатып алыў қәбилети Қытайға қарағанда жоқары. Жаңа индустриал мәмлекетлердеги (Тайвань, Гонконг, Сингапур, Корея республикасы) фирмалар сапа жағынан, хэм баха жағынан бәсекелеседи. Бул мәмлекетлерде жоқары технология бар хэм жумысшы күши қәнийгели болса да арзан. Нәтийжеде бул абзаллықлар қәрежетлерде пәсейткен халда, сапалы товар шығарыў имканын жаратады. Буған мысал етип Кореяаның «Самсунг электроникс» компаниясының базарға шығаратуғын телевизорларын хэм ДЭУ корпорациясы автомобиллерин алыўға болады. Олар бәсекеге шыдам берип, дүнья базарына кирип баратыр.

Бәсекеге хәр тәреплеме қатнасыў Өзбекстанда да бар. Мысалы, Ташкентбазары ушын ислеўши фирмалар хэм баха, хэм сапа бәсекесин қоллаўы мүмкин, бул қалада халықтың бай қатламы бар, олар ушын бахаға қарағанда товардың сапасы абзал, ал халықтың әззилеў қатламына товардың арзан болыўы әхмийетли Нөкис хэм айрым басқа қалалардағы фирмалар көп жағдайларды баха бәсекесине түседи, бул жерде халыққа арзан товарлар көбирек керек.

Бәсеке қол қаўсырып отырыўға жол қоймайды, ол гүрес болғаннан кейин хәммени хәрекетке, жақсы ислеўге үндейди.

Бәсеке базар экономикасын хәрекетке келтириўши механизм, оны алға үндеўши күш есапланады.

Бәсекедегі экономикалық таңлау принцибін көре экономика қатнасыушылары сайланады хәм жақсы ислеген фирма байып барады, жаман ислегени спады табылады ямаса күшли фирмаларға қосылып кетеди. Бәсекеге шыдай алмаған фирмалар зыян көреді, өз мәжбүрлері бойынша пул төлей алмай қалады, яғный банкрот болады.

Базар экономикасының дәслепки белгилері пайда болыуы менен оған оған тән болған бәсеке де жүзеге келеді. Экономика раўажланыуына байланыслы бәсеке қатнасықлары да раўажланып барады. Базар бәсекесі тарихый жақтан 4 басқыштан турады.

Биринші басқыш – бул натураль хожалықтан базар экономикасын дәслепки түрлеріне өтиу болып, бул дәуірде бәсеке майда товар өндириушілер арасында барады. Бул басқышта бәсеке **жергиликли** базарлар арасында, ол бир түрдегі товар өндириушілер ортасында болады. Бәседе жеңип шығыу куралы тәжірийбе топлап, мийнет **тажірийбесін** асырыу есапланады.

Екинші басқыш – бул капиталистлик еркин бәсеке басқышы. Бул басқыш товар хожалығының **массалык тус** алыуы менен, майда товар өндириу орнына ири машиналар хәм жалланған мийнетке таянған товар өндириудің келиуі менен характерленеди. Бәсекени шеклеулер болмайды, ол еркин гүреске айланады, бул гүрес **жергиликли** базарлар шеңберінен шығып, миллий базарда жүз береді. Бәсеке қызғын барады, оның қатнасыушылары көпшиликтен ибарат болады. Бәсекеде жеңип шығыудың шәрті жаңа техниканы усынуу, мийнет өнімдарлығын асырыу жаңа товарларды өндириу болады.

Үшінші басқыш – бул монопол бәсеке басқышы болып, ол жеке хәкімшиликке умтылыушы ири кәрханалардың гүреси. Бәсеке экономиканың монополласқан хәм монополласпаған тарауларында өз алдына барады, бирақ бул тараулар ортасында да гүрес кетеди. Бәсекеде жеңип шығыу шәртлері екинші басқыштағыдай болады, бирақ өз ара гүресте базарды ийелеп алыу, сиясый хәкімшиятты пайдаланыу усағанлар кең қолланады. Бул басқышта монопол бәсеке жетекші болса да, еркині бәсеке жоғалып кетпейді, ол екинші қатарға сүриледі. Экономикада монопол бәсеке тарауы еркин бәсеке тарауларына ажыралыу болады.

Төртінші басқыш – жаңаша еркин бәсеке басқышы болып, ол аралас экономикаға тән. Бул басқышта бәсекешілер жүдә көп болып, олар ири корпорациялар, орташа майда хәм жүдә майда кәрханалардан ибарат болады. Бәсеке шеңбері кеңейіп, ол өндиристен тысқары, хызмет көрсетиу тарауында да активлеседи, ол финанс базарына кирип барады, жәнede саяхат бизнесі, шоу бизнес, спорт бизнесі, әскерий бизнес қусағанларды да өзине тартады. Бәсекелесиу халық аралық базар шеңберінде де жүз береді. Ең жаңа техника – технологияны қоллау, басқарыуды компьютерлестириу, товар дүзилісін тез жаңалау, ең қәнийгели жұмыс күшіне ийе болыу, информациядан пайдаланыу хәм заманагөй маркетинг хызметін шөлкемлестириу бәседе жеңип шығыу шәртіне айланады.

Бәсекенің оның характеріне қарап та бахалау мүмкін. Қайсы басқышта жүз бериуден тысқары бәсеке 2 типте болады, яғный ол **тәртіпсиз жабайы бәсеке** хәм нызам менен тәртіпке салыныушы **цивилизацияласқан бәсекеден** ибарат. Түрлі басқышларда еки типтің қатнасы хәр қыйлы болады. Цивилизацияласқан бәсеке ____ экономикаға тән болады, бирақ ол бирден емес, ал әсте ақырын бәсекенің тийкарғы типіне айланады. Бул базар қатнасықларының раўажланыуынан келип шығады. Аралас экономика базарлық емес қатнастың **жыйындысы** болғанынан бул жерде бәсеке менен биргеликте партнёрлық байланыслары да әмел етеді.

Бәсеке қатнасыушыларының социал – экономикалық **тутқан орны** бирдей емес, сол себепли олардың мақсети хәр қыйлы. Исилиерменнің мақсети көбірек пайда көриу, жұмысшының мақсети жақсы ис хақы алыу, жер ийесіне жерден дәрамат алыу, пул ийесінікі көбірек пул табыу х.т.б. Бәсеке бул тек индивидуал мәпти емес, ал жәмәеттің бирликтегі мәпин де ойлайды. Айрым кisinin мәпи бир тәрәптен бөлеклескен, екинші тәрәптен жәмәет мәпине бирлескен, усы арқалы жүзеге шығады. Жұмысшылардың хәр бири жақсы жұмыс орны ушын гүреседи, олар жәмәет шеңберінде болса оның мәпи

жолында хәм биргеликте басқа жәмәәтлер менен бәсекелеседи. Бәсеке хожалықтың барлық тараўында барады, онда экономикалық октив адамлар қатнасады.

Базар хожалығындағы бәсеке ким болыўына қарамастан жақсы ислегенлерди _____ шығыўын билдириеди. Усы тәрәптен ол базар экономикасын хәркетлендириўши күш есапланады, экономикалық ресурсларды тежемли ислетиўге, товар хәм хизметлерди көп хәм сапалы өндириўге тартады. Ол хожалық жүритиўдиң ең нәтийжели усыллары жүзеге келтиреди, экономикалық байланыслардың ең кереклисин табыўға мәжбүр етеди.

Бәсеке экономикалық өсиўди тәмийнлейди, бул болса өз нәўбетинде бәсеке шеңберин кеңейтеди, себеби исбилерменлер топары көбейип барады. Бәсеке базардың хәмме түрлеринде ушырасады. Исбилерменлер товар базарында сатыўшы сыпатында, ресурслар базарында болса, қарыйдарлар сыпатында бәсекеде болады. Жумысшылар мийнет базарында жақсы жумыс орнын ийелеў ушын гүреседи. Бәсеке ислеп шығарыўшылар хәм тутыныўшылар арасында да барады, бул сатыўшы хәм қарыйдар бәсекесинде көринеди. Сатыўшы қымбат сатыўға умтылса, қарыйдар арзанырақ алыўда ойлайды. Бул финанс базарында да болады. Пулдарлар өз пулын қарызға бергенде қарыз процентин асырыўға умытылады, қарыз алыўшылар пәсейтиўге умтылады. Жер ийелери жерге ижара ҳақын асырыўды ойлайды, ижарашылар болса пәсейтиў жолларын ойлайды. Улыўма, бәсекелесиў экономикалық хизметтиң хәмме түрлеринде болады, ол базардың өзинде хәм сыртында болады. Базарда бәсеке жүз берсе, базардан тысқарыда өндиристе оған таяарлық көриледи, бәсекеде жеңип шығыў шаралары әмелге асырылады. Базарда баҳаны өзгериўи саўда рекламасын шөлкемлестириў арқалы беллесиў жүз береді. Базар бәсекениң шәраяты қандай екенинен хабар береді, оған тийкарланып шаралар ислеп шығылады. Бул орында маркетинг өзгеше роль ойнайды.

Бәсекини оның характерине қарап та баҳалаў мүмкин. Қайсы басқышта жүз бериўине қарамастан бәсеки еки типте болады, яғный ол тәртипсиз жабайы бәсекиден хәм нызам қағыйдалар менен тәртипке салыўшы цивилизацияланған бәсекиден ибарат болады. Түрли басқышларда хәр еки бәсеки типиниң қатнасы хәр түрли болады. Цивилизацияланған бәсеки аралас экономикаға тән болады, бирақ ол бирден емес, ал әсте ақырын бәсекиниң тийкарғы типине айланады. Бул базар қатнасығының раўажланыўынан келип шығады. Аралас экономика базар хә базар емес қатнасығының биргеликлигиниң болғанлықтан бул жерде бәсеки менен биргеликте партнёрлық байланыслары да әмел қылады.

Бәсеки қатнасыўшыларының социал – экономикалық атағы бирдей емес, сол себептен олардың туўрыдан туўры мақсети де парықланады. Исбилерменниң мақсети көбирек пайда көриў, жумысшыныки жақсы ис –хақы алыў, жер ийесиники жерден дәрәмат алыў, пулдардики пулынынан көбирек пул шығарып алыў. Бәсеки бул тек индивидуал мәпти емес, ал жәмийеттиң биргеликтеги мәпин де гөзлейди. Айрым адамның мәпи бир тәрәптен айрықшаланған, екінши тәрәптен жәмәәт мәпине бирлескен, сол арқалы жүзеге шығады. Ислеўшилерден хәр бири жақсы ис орны ушын гүреседи, олар жәмәәт көлемде болса оның мәпи жолында хәм биргеликте басқа жәмәәтлер менен бәсекилеседи. Бәсеки хожалықтың хәмме тараўында барады, онда экономикалық актив адамлар қатнасады.

Базар хожалығындағы бәсеки ким болыўына қарамастан жақсы ислерди жеңип шығыўын билдиреди. Сол тәрәптен ол базар экономикасын характерлеўши күши есапланады, экономикалық ресурсларды үнемли ислетиўге, товар хәм хизметлерди көплек хәм сапалы ислеп шығарыўға бағдарлайды. Ол хожалық жүргизиўдиң ең нәтийжели усылларын жүзеге келтиреди, экономикалық байланысларының ең мақулын табыўға мәжбүр қылады.

Бәсеки экономикалық өсиўди тәмийинлейди, бул болса өз гезегинде бәсеки көлемин кеңейтиреди, себеби исбилерменлер қатары кеңейип барады. Бәсеки базардың хәмме түрлеринде әмел қылады. Исбилерменлер товар базарында сатыўшы сыпатында, ресурслар базарында болса қарыйдарлар сыпатында бәсекиде болады. Жумысшылар

мийнет базарында жақсы жұмыс орын ийелеуі үшін күреседі. Бәсеки ислеп шығарыушылар менен туғыныушылар ортасында да болады, бул сатыушы хәм қарыйдар бәсекисинде көринеді. Сатыушы қымбатырақ сатыуға умтылса, қарыйдар арзанырақ сатып алыуды гөзлейді. Бул финанс базарында да болады. Пулдарлар өз пулын қарызға бергенде қарыз ҳақын (%) тин асырыу умтылады қарыз алыушылар оны төменлетиуге ҳәрекет қылады. Жер ийелери жерге ижара ҳақын асырыуды гөзлейді, ижарашы болса керисинше төменлетиу шараларын көреді. Бәсекилесиу экономикалық хызметтиң хәмме түрлерине тән болады, базардың өзинде хәм базардан тысқарыда болады. Базарда бәсеки туурыдан – тууры жүз берсе, базардан тысқарыда, ислеп шығарыуда оған таярлық көриледі, бәсекиде жеңип шығыу шаралары әмелге асырылады. Базарда баҳаны өзгертириу сауда рекламасын пайда етиу арқалы беллесиу жүз береді. Базар бәсекиниң шараяты қандай екенлиги ҳаққында информация береді, оған тийкарланып шаралар ислеп шығарылады. Бул орында маркетинг айрықша роль ойнайды.

Такрарлау үшін сораулар.

1. Киши бизнести рауажландырудың ахмийети неде?
2. Киши қарханаларды дизимнен откериу хәм хызмет жургизиу тартиби қандай?
3. Қархана дегенимиз не? Қархананың қандай түрлери бар?
4. Озбекистанда ҳарекет етип турған қандай коспа қарханаларды билесиз?
5. Озбекистанда жеке хәм киши бизнести рауажландыруда исленип атырған илажлар.

Тема: “Исбилерменлик хызметин мәмлекет тәрәпинен қоллап-қууатлау.

Мазмуны

Киши бизнес хәм жеке исбилерменликти раўажландырыўда мәмлекет тәрәпинен қоллап-қууатлаўдың тийкарғы бағдарлары хәм ўазыйпалары.

Киши бизнес хәм жеке исбилерменликти мәмлекет тәрәпинен қоллап-қууатлаў илажлары. Акционерлик жәмийетлер хәм олардың мәплери. Кәрхана нызамы.

Кәрхананы басқарыўдың нәтийжелери системасын пайда етиў баслаўшы исбилермен шешиўи керек болған зәрүр ўазыйпалардан бири. Ол шөлкемди нәтийжели ислеўи ушын оған қайсы қәнийгедеги кадрлар қандай тәжирийбеге, қандай жеке пазыйлетлерге ийе болған қанша адамды бирлестириўи кереклигин анықлап алыўи керек. Кәрхана үлкейип, оның хызмет тараўлары кеңейип барыўи менен ақылана системаға болған мүтәжлик жәнede артады. Кәрхананың жетиклик, хәтте, гүллеп-жайнаған басқышында да шөлкемлескен система адамның өмирлик қәбилетин белгилеўши әҳмийетин фактор болып қалады. Кәрхананың бәсеки гүресине шыдам беріў, өз қуўатын сақлап турыў ямаса асырып барыўи, оның өзгерип баратырған шәраятларға ийкемлесіў қәбилетине байланысly болады. Кәрхана басқарыўының шөлкемлескен системасы – бул бөлимлер, ислеўшилер ортасындағы арнаўлы ислеп шығарылған байланыслар хәм қатнасықлардың уқсас системасын өз ишине алады, хәм оның көлеминде ислеўши адамлар алдына қойылған мақсети ең нәтийжели жол менен ерисиў ўазыйпасын орынлайды. Бул системаның шөлкемлескен ўазыйпалары биринши системада көрсетилген.

Кәрхана системасында төмендеги элементлер ажратып көрсетиледи: басшылық хәм байланыс (горизонталь хәм вертикаль) буўыңлар (бөлимлер), дәрежелер (басқышлар).

Буўын (бөлим) – бул шөлкемлескенлик тәрәптен айрықша ғәрессиз басқарыў шөлкеми.

Бөлим адамлар топары тәрәпинен турақлы ўазыйпаның орынланыўи оның қәлиплесиўиниң тийкарғы мақсети есапланады. Бөлимлер ортасындағы байланыслар горизонталь түрге ийе.

Басшылық (басқарыў) дәрежесин (басқышын) басқарыў иерархиясында белгили басқышты ийелеген бөлимлер топары (ямаса бир бөлим) сыпатында белгилеў мүмкин.

Басқышлар ортасындағы байланыслар бул вертикаль бойынша байланысly. Олар төмендеги дәрежелерден баслап жоқары дәрежеге еркин белгиленген тәртипте бойсыныў түрине ийе.

1-сызылма: Кәрхана басқарыў системасының шөлкемлескен ўазыйпалары.

Хәр қандай, хәтте киши кәрханада, жоқарыда айтып өтилген үш система элементлериниң хәммеси бар болады. Исбилермен ол шөлкемлестирген кәрхананың муғдары болып, оның исине басшылық қылады. Вертикаль бойынша оған оның хызметкерлери бойсынады.

Кәрхананың түрли ўазыйпаларына (шөлкем, маркетинг, бухгалтерия хәм басқалар) орынлап атырған хызметкерлери ортасында горизонталь байланыслар орнатылады. Олар туўрыдан – туўры бойсыныў түринде болмайды, бирақ, көбинше кәрхана түрли ислеп шығарыў операцияларының избе-излиги хәм өз-ара байланыслығын белгилейди. Басқарыў бирлиги қағыйдасы басқарыўшы система (басқарыў органы, шөлкем) хәм басқарылатуғын система (ислеп шығарыў) барлығын аңлатады. Хәр қандай киши фирманың басқарыў хәм басқарылатуғын системалары ортасында туўры хәм кери байланыс әмелге асырыўы керек. Басқарыўшы система басқарылыўшы системадан информация алады.

Басқарыў органында алынған информация тийкарында қарарлар қабыл қылынады.

Солайынша басқарыў туўры хәм кери байланыс тийкарында әмелге асырылады.

Бойсыныў бирлиги төмендеги мәнини аңлатады:

1. Хызметкерлер топары өзиниң үстинен қойылған бир басшыға бойсынады;
2. Бойсыныўшылар түрли басшылардан бир-бирине тийисли емес, байланыспаған көрсетпелер алмаўы керек.

Жергиликли басқарыў шөлкемлери, бул әмелде район (қала) хәкимияты, шөлкемлер, қадағалаў органлары тәрәпинен орынланып атырған басқарыў ўазыйпалары. Жергиликли шөлкемлер басқарылыўы «Жергиликли өзін-өзи басқарыў ҳаққында»ғы нызамға тийкарланып әмелге асырылады.

Байланыс системасы барлық басқарыў органлары өз ўазыйпаларын бир-бири менен бекем байланыста орынлайды, деген мәнисти аңлатады. Байланысты жоғалтыў, басқарыўды жоғалтыў, деген мәнисти билдиреди. Байланыслар түрли формада:

Сызықлы (вертикаль), функциональ (горизонталь), тармақлы, регионаллық болыўы мүмкин.

Бағдарланғанлық қағыйдасы хәр бир кәрхананың белгили сыртқы инфраструктураларға – (банклер, биржалар, финанс шөлкемлери) бағдар алыўы хәм сыртқы орталықтың өзгерип турған шәраятларына ийкемлесе алыўы кереклигин билдиреди.

Жумысты бөлистириў кәрханада жумысларды: ким не ушын жуўап бериўи, ким қадағалаў ямаса наразылық қылыў ҳуқықына ийе екенлигин хәм басқаларға қарап анық парықлаўды билдиреди. Булардың хәммеси хызметкерлердиң басқарыў мәселелериндеги ғәрезсизлигин асырады. Хәммебаплық қағыйдасы базар қатнасықлары, бәсеки шәраятларында тек жасырын есапланбаған информация менен еркин танысыў имканияты берилиўи керек, деген мәнини билдиреди. Мысалы: этираптың патасланыўы дәрежеси ҳаққындағы, өним сыпаты ҳаққындағы, техника қәўипсизлиги ҳаққындағы информациялар солар қатарына киреди.

Операциялар үстинен қадағалаў орынланып атырған барлық басқарышыларда қадағалаўдың техник қуралларынан пайдаланып ямаса пайдаланбай әмелге асырылыўы мүмкин.

Режелестириў – басқарыў процесиниң дәслепки басқарышыларын бири болып, ол мақсетти әмелге асырыў раўажландырыўда бағдарды белгилеў демек. Хәр қандай фирма өз хызметин пухта хәм жақсы режелестириў керек, себеби, фирманың аман қалыўы хәм пайда көриўи соған байланыслы болады.

Кәрхана басқарыў системасын қәлиплестириў процесси 2-сызылмада көрсетилген.

Басқарышылар	Мазмуны
Орынланып	<u>Ўазыйпаларды қойыў.</u>

атырған жұмыс характерин белгилеу.	Қойылған ұазыйпаларды шешиў ушын зэрүр болған жұмыслар көлемин белгилеу. Пайдасыз жұмысты хәм айрым операцияларды тәкирарлаўды бийкар етиў. Басқарыў хәм тәкирарлаўды бийкар етиў. Басқарыў хәм қадағалаў системасы элементлериниң өз-ара бирге ислесиўи процессин ислеп шығыў, қарарлар түрлери хәм оларды қабыл етиўде ол ямаса бул менеджердиң қатнасыўы қәсийетин, менеджер улыўма иске қосыўы керек болған бөлегин, белгилеу, менеджер өз-ара бирге ислесиў керек болған шахслардың қарар қабыл қылып атырған басқа шахслардың менеджерге көрсететуғын тәсирин өз ишине алады.
Жұмысты басқарыўдың айрықша элементлери ортасында бөлистириў.	Нормативлерди белгилеу хәм моделлерди тастыйықлаў. Мысалы, кәрхананы басқарыўдың хәр қандай дәрежесиниң хәр бир басшысы ушын анық лаўазым мәжбүриятларын белгилеу, қабыл етиў. Басқарыўдың илимий услублары көлеминдеги техник усыллар. Мысалы: жұмыс ўақты мийнетти шөлкемлестириў хәм басқарыў хызметиниң басқа факторларын анализлеу услубларын енгизиў. Кәрхана көлеминде ислеп атырған барлық шахслардың беккем бирге ислесиўин хәм анық өз-ара хәркетти шөлкемлестириў.
Басқарыўды ң логикалық топарларын дүзиў.	<u>Бөлимлерди шөлкемлестириў.</u> Басқарылып атырған жұмыс түрине муўапық басқарыў элементлерин топарға бөлиў. Мысалы, абыройға ийе болған басшылар этирапында бөлимлер дүзиў.

Кәрхана (фирма) ишинде бөлимлерди бөлистириў белгили қағыйдаларға тийкарланыўы керек. Солардың ишинде, тең топарларға бөлиў қағыйдасы хызметкерлер тәжирийбе таярлығына ийе болып, қойылған мақсетке ерисиў ушын және белгили муғдардағы адамлар зэрүр болған жағдайларда қолланылады.

Функционал белги бойынша бөлиў қағыйдасы болса, ислеп шығарыў бойынша йехлар, маркетинг, кадрлар, финанс хәм басқа бөлимлерди шөлкемлестириўдиң ең кең тарқалған усылы. Олар саны шөлкем мүтәжликлерине байланыслы болады.

Территориялық белги бойынша бөлиў қағыйдасы кәрхана өз хызметин түрли районлар территориясында әмелге асырғанда көбирек қолланады. Бул территорияда кәрхананың барлық түрдеги операциялардың орынланыўын, соның ишинде, сатыў бойынша жұмысларды территориялық орынлаўшыға тапсырылыўы мумкин.

Ислеп шығарылып атырған өним тийкарында бөлистириў қағыйдасы ислеп шығарылып атырған өним турин көбейтип барып атырған, басқа шөлкемлескен системаны қоллаў жұмысын тек қурамаластырыўы мүмкин болған ири кәрханаларда кең тарқалған.

Тутыныўшылар мәплерин есапқа алған халда бөлистириў қағыйдасы, қарыйдар шешиўши фактор болған тармақларда оның мәплери шөлкемлескен системаға күшли тәсир көрсетеди. Соның ушын тутыныўшылар мәпи жрқары қойылған карханаларда усы усыл қолланылады.

Ири кәрханаларда жоқарыда көсетилген қағыйдалардың айрымларынан ямаса хәммесинен пайдаланылады. Санап өтилген факторлардың хәммесине ямаса биреўине әхмийет бериўине тийисли усылды таңлаўда тийкар болады.

Бөлимлердиң басқарыў системаларын қәлиплестириўде төмендегилерди есапқа алыў зэрүр:

Стратификацияны, яғный, егер исбилермен өз жұмысын енди ғана баслаған болса, басқарыўдың қандай дәрежесин қоллаў мақсетке муўапық болыўын анықлаў. Бунда бир ямаса, әдетте еки бойсыныў дәрежеси бар болады. Бирақ, жұмыс кеңейип барыўы менен, басқарыў дәрежелери саны асып барады. Ири кәрханаларда басқарыў басқышы 12 ден 20 ға шекем болған басқышлардан ибарат болады.

Рәсмийлестиреүди, яғный, шөлкемдеги басшылық усылын хәм хызмет процессин адамлар арасындағы қатнасықлар қәсийетин билиў. Егерде бул қатнасықлар көплек қағыйдалар хәм көрсетпелер менен тартипке салынса, шөлкем рәсмий шөлкем сыпатында қаралады. Қағыйдалар қаншелли көп, басшылық усылы қуаншелли бюрократлық болса, кәрхана системасы соншелли рәсмий хәм тармақлы болыўы керек.

Орайластырыў ямаса орайластырмаўды, яғный жоқары басшылық шешиўи керек болған мәселелер дизими бойынша қарарларды қабыл қылыаы хәм қарарларды жеткеріў иерархиясын билиў, орайластырылған басшылық усылын шөлкемлестиреўде әхмийетли хәм екинши дәрежели мәселелерди басшының (басшылар топарының) өзи шешиўге умтылады. Жумысты басшы өз ўәкилликлериниң үлкен бөлегин басқарыўдың төмен дәрежесине беретугын хәм усы менен өз хызметлери дөретиўшилик потенциалын раўажландырыўға көмеклесетуғын түрде шөлкемлестиреў ең алғы хәм нәтийжели деп тан алынады.

Шөлкемлескен системаның қурамалық дәрежеин билиў. Кәрханадағы бөлимлердин түри, муғдары хәм өз – ара бирге ислесиўи, басшы хызметкерлер, жумысшы хызметкерлер саныны хәм басқлар басқарыўдың қурамалық дәрежесин белгилеп береді. Кәрхананың нәтийжели ислениўи ушын хызметкерлердин ўазыйпалары хәм ўәкилликлери, сондай – ақ олардың өз – ара қатнасықлары тәртиби белгиленеди.

Ўазыйпалар хәм ўәкилликлерди белгилеў хәм оларды шөлкем көлеминде тарқалыўдың 3 усылы бар:

Шөлкемлескен схемалар, кестелер дүзиў;

Қолланба (мағлыўматлар) ямаса көрсетпе ислеп шығыў;

Ўазыйпаларды бөлистириў.

Кәрхананың басшысы хәм ҳәр бир хызметкери өз ўазыйпалары, ўәкилликлерин, басқа хызметлер менен бирге ислесиў тәртибин билиўи керек

.Ўәкилликлер, ҳуқықлар, ўазыйпалар хәм жуўапкершилик тәрәпинен киши бизнес кәрханалары басқарыў системаларының томендеги шөлкемлескен түрлери бар:

- сызықлы;
- сызықлы – функционал;
- планластырылатугын хәм матрицалы;
- венчур хәм фирма ишки инновациалы.

Басқарыўды сызықлы шөлкемлестиреў туўрыдан туўры лаўазым ўазыйпаларын усы тәризде бөлистириў тийкарында көриледі, бунда, ҳәр бир хызметкер фирма алдында турған ўазыйпаларды орынлаўға ең көп дәрежеде бағдарланған болады. Сызықлы система қол астындағыларға туўрыдан туўры тәсир көрсетиўди әмелге асырыўды хәм исбилермен басшыда барлық басқарыў ўазыйпаларын бирлестиреўди нәзерде туталды. Барлық ўәкилликлер туўрыдан туўры (сызықлы) белгиленеди.

Олар жоқары басқарыў буўынынан төмен басқарыў буўынларына қарап өзгереді.

Басқарыўдың сызықлы системасы артықмашылықлары:

- исбилермен басшының жеке басшылығы, бунда хызметкерлердин жумыс нәтийжелери ушын өзи жуўапкершилиги қағыйдасына қатаң әмел қылады;
- хызметкерлер өз басшыларынан бир-бирине кери хәм өз ара байланыслы болмаған көрсетпелер алмайды. Исбилермен өз ҳәрекетлери менен толық жуўапкершиликти бир өзи мойнына алады;
- қарарлар қабыл қылыўдың оперативлиги;
- информацияны түсиниў хәм оннан пайдаланыўдың әпиўайылығы;
- зәрүр тәртиптиң, барлығы басқарыўдың пухталығы хәм кем қәрежетлиги хәм оларды сақлап турыўдың мүмкинлиги.

Сызықлы системаның кемшиликлери:

- ийкемлесиўшең емеслиги, қаттылығы, кәрхананың буннан кейинги өсиўге сәйкес келмеўи;

- басқарыу ұсылының бюрократлық, жалғыз хұкимранлыққа тийкарланған болыуы мумкинлиги;

- исбилермен өз исинде, әлбетте, жоқары тәжрийбели (профиссионал) болыуы хәм барлық мәселелерди түсиниуи, билиуи керек, бул болса адамлардың көплиги хәм олар характери хәр түрли екенлиги менен жүдә үлкен қыйыншылықлар туўдырады.

Әмелде сызықлы система хәм жеке тартипте ийелик қылыуа хәм хызметкерлер саны кем болған киши кәрханаларда қолланылады.

Басқарыу системасын сызықлы-функционал шөлкемлестириу өз исине де сызықлы хәм функционал басқарыу элементлерин жамлестиреди, яғный сызықлы басқарыу арнаулы жардемши хызметлер менен белгиленеди.

Бул системаның кемшиликлери:

- сызықлы хәм функционал хызметкерлер ортасындағы келиспеушиликлер;
- исбилерменге функционал хызметкерлер жумысын муўапықластырыу қыйынырау болады.

Әмелде басқарыудың бул системаларынан киши бизнесе исбилерменлик кеңейип баратырған хәм өним сатыу коlemi кеңейип баратырғанда қолланылады.

Планлы хәм матрицалы басқарыу системалары. Планлы система арнаулы планды ислеп шығу хәм оған басшылық қылыуа қолланады. Матрицалы ямаса клеткалы шөлкемлескен система тап сол системаның жетилисияи есапланады.

Планлы система – бул анық ўазыйпаны шешиу ушын шөлкемлестирилетуғын ўақытшалық шөлкем. Ол функционал бөлим ишинде шөлкемлестириледи. Бул планды әмелге асыру ушын топланған түрли тараўларын жоқары дарежели кадрлары оның ағзалары есапланады. План тамамланғаннан кейин топар тарқатылып жибериледи. Кадрлардың бир топары өзиниң дәслепки жумыс орнына кетеди, екнши бөлеги – яғный планластырушы топарға өтеди. Бул системаның өзине тән қасийети соннан ибарат, хызметкерлер бир ўақыттың өзінде еки басшыға – план басшысына хәм бул топар көлеминде ислеп атырған бөлим басшысына бойсынады. Көп ғана исбилерменлик фирмалары бар итибар хәм күш-ғайратын айрықша – зәрүр жаңа технологиялар хәм өнимлерди ислеп шығару, яғный инновация планларын әмелге асыру мақсединде усындай системаларды курайды.

Матрицалы система планлы системаларының рааяжланыуы есапланады. Ол бөлистириудиң екитүри: ўазыйпалар бойынша хәм өним бойынша болистириудиң биригиуи. Матрицалы системалар 50-60 – жылларда, АҚШ тың онша үлкен болмаған авиасазлық фирмаларында пайда болған. Олар таза планлы (әдетте қымбат туратуғын) системадан нәтийжели пайдаланыу ушын ислеп шығылған.

«Женерал Электрик», «Шилл Ойл» хәм басқа корпорацияларда планлы системаны функционал системаға қосыу барысында тәжрийбе өткериледи. Солай етип алынған схема клеткалардан ибарат болған матрица (пантера) формасына ийе болып исбилерменликфирмасында бир ўақыттың өзінде төрт өним жаратыу хәм ислеп шығару имканын береди. Ол топардың хәр бирине айрықша басшы жуўап береди. Хызметшилердиң бапрлық төрт топары өнимди жаратыудан баслап оны ислеп шығару хәм сатыуға шекем болған шынжырдағы ўазыйпаларды орынлайды.

Матрицалы усулдың артықмашылығы:

- фирма хызметиниң өзгерип берип атырған ишки хәм сыртқы шәртнама тез қатнас билдириуи хәм ийкемлесиуине имкан береди;

- тутыныушы талаплары хәм ресурслары тежеу зәрүрлиги ортасында нәтийжели турақлылықты жолға қойу имканын береди;

- кадрлар ортасында туўрыдан – туўры байланысларды қоллап – қуўатлау зәрүр информация менен туўрыдан – туўрытәмийинлеу имканын береди;

- бөлим ишинде бюрократлық реформаларды күшсизлендириу;

- функционал системада қабыл қылынғанына қарай минез – кулқының және де демократиялық нормалары есабына мийнеттен мәпдарлықты күшейтиреді хәм мийнетке қәлеу артады.

Материалы системаның кемшиликлери: системаның курамлылығы, басшылар ўәкилликлерин анық белгилемеу нәтийжесинде түрли наразылық жағдайлардың белгилемеу нәтийжесинде түрли наразылық жағдайлардың пайда болыуы мүмкинлиги.

Шет ел мәмлекетлериндеги исбилерменлик хызметин анализлеу нәтийжелеринин көрсетиуинше, планлы хәм матрицалы системадан төмендеги шәртлер пайда болғанында пайдаланыу мақсетке муўапық:

1) Ислеп шығарылған план кемнен – кем хәм актуал (оны орынлауда болса итибарсыз болғанда болмауы керек);

2) Өним түрли ямаса технология тез – тез алмасқанда.

3) Топардың план үстинде ислеу ўақты шекленген болыуы керек. Буйымды толық ислеп шығару басланыуы менен оны жетилистириу барысынан жумыслар әпиўайы функционал бөлимлерде алып барылады.

4) Машқала топар ағзаларының улыўма күш – ғайратлары есабына шешилетуғын жағдайларда.

Венчур хәм инновация системалары. Венчур хәм инновация системалары планы (дәстүрий - мақсетли) шөлкемлескен системаның заманағөй көриниси есапланады. Бул еки ат белгили дәрежеде синоним есапланады. Анчличанча «ventuti» сөзи «тәуекел ис» деген мәнисти билдиреди. Әдетте, бизнесте тәуекел ис инновациялар, яғный жаңа технологиялар, товарлар ямаса хызметлерди ислеп шығарудан ибарат. Базар экономикасы раўажланған барлық мәмлекетлерде киши бизнесте сондай системалар шөлкемлестириледі. Изертлеулердин көрсетиуинше, бул базардың тез өзгерип атырған шәраятларына тез қатнас билдириудин ең келешекли жолы.

Төмендегилер сондай системалардың характерли қәсийетлери есапланады:

- Тәуекелшилик бизнеси, яғный исбилермен улыўма таза, алдын ҳеш ким ислеп шығармаған (инновация) объектин таңлайды хәм оны ислеп шығаруға өз инвестициясын, ямаса қарызға алынған финанс қаржылары менен тәуекел қылады. Исбилермен жетискенликке ериссе, жоқары ямаса жүдә жоқары пайда алыуы мүмкин;

- Пән менен байланыслы венчур фирмасында өнимди жаратыу хәм ислеп шығаруға шекем жеткериу үлкен фирмалардың функционал бөлимлериндегиден бир қанша тез (төрттен үш, көбинесе бестен үш есе тез) әмелге асады. Буны еки себеп пенен түсиндириу мүмкин: киши жәмәәттин жыйнауы хәм хызметтин бир мақсетке бағдарланғанлығы, хәмде, бундай шөлкемлердин инновация объектин таңлауға өзине тән жандасыуы менен көрсетиледи. Венчур фирмасында, әдетте, тез нәтийже беретугын планлар ислеп шығылады. Хәмме нәрсе мақсетке муўапықлылық хәм ҳәр түрли өнимди ислеп шығаруға бойсындырылады;

- Венчур фирмасы ямаса киши бизнес болғанынан бизнес дүньясында үлкен тезликке ийе болады. Ол ғәрезсиз шөлкем болып, жумыс схемалары, усылларын тез өзгертиу имканиятына ийе;

- Исбилермен (мүлкдар, басшы, менеджер)нин жақсы ислей алыуы, тез пикирлеуи, тырысқақлығы, тәуекелшиликке умтылушылығы сыяқлы пазыйлетлер жүдә зәрүр болып, «венчур» атына туўрыдан туўры сәйкес келеди.

Киши бизнесте нәтийжели хәрекет қылып атырған венчурлардың нәтийжеси сөншелли жоқары, үлкен фирмалардың басшылары көбинесе олардан партнерларды излейди, олар менен инновация планларын орынлау ушын шәртнама буйыртпалар дүзеди. Екинши жол венчур топарларының унамсыз тәжрийбесин үйрениу хәм фирма ишинде тийисли инновация бөлимлерин шөлкемлестириу.

Инновация (венчур) фирмасы ишки бөлимлери түрлери исбилерменликте инновациялар қағыйдасына әмел қылу бәсеке гүресинде фирманың аман қалуы хәм оның нәтийжели хызмет көрсетиуинин зәрүр шәрти есапланады.

Ири исбилерменлик фирмаларында инновация системалары бир қанша факторла, ислең шығарылып атырған планлардың әхмийетин, олардың мақсет, бағдарлары хәм курамалылығы, хұжетлестиріу дәрежесине байланыслы халда бир неше түрге бөлинеди.

Жаңа өнімди жаратыу бөлими. Бул негизинде, планлы өнім системасы. Бөлим фирма ушын стратегиялық әхмийетке ийе болған жаңалықты ислең шығу ушын шөлкемлестиреди. Ол тарауға сәйкес болған функционал бөлимге тийисли болады. Бирақ инновация бөлиминдеги жұмыслар бул бөлим ис режесине қосылмайды.

Туурыдан тууры интеграция. Бул ең зәрүр әхмийетке ийе болған өнімди ислең шығу демек. Соның менен бирге, инновация тийкарғы ислең шығару хызмети менен беккем байланыста. Жұмысты нәтийжели әмелге асыру ушын оның тийкарында туратуғын технология, конструкторлық хәм басқа хызметлер де керек болады. Солай етип, жаңалықты ислең шығу фирманы басқарудың бар системасына интеграцияланады. Тәбийий, хызметтиң жаңа, дөретиушилик түри пайда болуы шөлкемге қатты тәсир көрсетеди, оның ағзалары минез кулықында ол ямаса бул өзгерислерди келтирип шығарады.

Егер инновация фирма ушын жүдә зәрүр әхмийетке ийе болса, бирақ әмелдеги тийкарғы ислең шығару менен улуыма байланыслы болмаса, ол жағдайда кәрхана басқаруында жаңа өнімди жаратыу менен шуғылланыушы қәнийгелестирілген бөлим шөлкемлестирілуи хәм оның куралында базарға шығу үлкен пайда келтируи мүмкин. Жетискенликке ерисилсе, бундай бөлим ғәрезсиз бөлимге айландырылады.

Жаңа системаларды дәстүрий функционал хәм басқа хызметлер менен байланыстыру ушын фирмада көбинесе байланыстыру орайлары шөлкемлестиріледі. Бул – экспертлердиң ғәрезсиз топарлары болып, олар, бир тәрептен, жаратылып атырған өнім қәсийетлери хәққында, екінши тәрептен, оның мүмкин болған тутынуышысы ямаса оның пайдаланыушысы хәққындағы информацияға ийе болады хәм ислең шығарушы хәм тутынуышы ортасында байланыс орнатуға жәрдем береді.

Исбилерменлик фирмасында сондай етип оның хызмети нәтийжелілиги хәм бәсеке гүресинде оның күшин кепилликлейтуғын мууапықластырушы венчур хәм инновация системаларының пүтин бир тармағы әмел қылады.

Функционал қатнасықлар – бул шөлкем көлеминде ол ямаса бул уазыйпаны орынлауға уәкилликли болған кадрдың басқа ағзалары менен қатнасығы. Әдетте бундай ислең шығару миссиясы усыныс көринисинде болады. Мысалы, кадрлар бөлими баслығы хызметкерлерди жұмысқа қабыл етиу, оқыту хәм социаллық тәрептен тәмийинлеу мәселелеринде цех баслығы менен функционал қатнасықлар болады. Бухгалтер – пул менен тәмийинлеу, сату, реклама мәселелери хәм басқа мәселелер бойынша сату бөлими баслығы менен функционал қатнасықларда болуы мүмкин. Соның менен бир қатарда функционал басшының өзи де өз сызықлы шөлкеми көлеминде сызықлы қатнаста болады (мысалы, кадрлар бөлими баслығы өз бөлими хызметкерлерине қарағанда сызықлы қатнаста болады). Функционал қатнасықлардың басқа түрине **латерал** деп аталған қатнасықлар да киреди. Ол англичанча «Lateran» сөзинен алынған болып, «қаптал тәрептеги» деген мәнисти билдиреди. Латерал қатнасықлар функционал қатнасықлардың бир тури есапланады. Олар 2 түрде болуы мүмкин.

Коллегнал – бир бөлим хызметкерлери ортасындағы қатнасықлар;

Параллель – бул шөлкемде бирдей абройға ийе болған, бирақ түрли бөлимлер хәм бөлинбелерде ислең атырған хызметшилер ортасындағы информация, идеялар, пикирлерди алмаслау зәрүрлиги менен пайда болатуғын қатнасықлар.

Бунда бир неше бөлим (хызметлер) басшылары ортасындағы қатнасықлар айқын мысал болып хызмет қылады. Және бир мысал сыпатында бир кәсиптеги, бирақ жағдай талап етип түрли бөлимлерде ислең атырған кадрлар ортасындағы жұмыс бойынша қатнасықлар ямаса олар хызметкерлери ортасында информация алмастыру қатнасықларын келтиру мүмкин.

Бул қатнасықтардың мақсәти информацияларды оптималластырыудан ибарат. Бирақ, соны айтыу керек. Параллел қатнастар хәмме уақыт та кемшиликсиз хәм өз-ара мәпли болабермейди. Олар көлеминде қарама-қарсы жағдайлардың пайда болуы жағдайлары кем емес (мысалы, сырлы информациялардың ашылуы, хәкимият конкуренциясы).

Басқару аппараты қатнасықтары. Қатнасықтардың бул түри ол ямаса бул адамлардың хуқық хәм уәкилликлерин белгилегенде жуз береди. Бунда, лауазым мәжбуриятлары усыныслар, мәсләхәтлер беріуден ибарат болады.

Мысалы, кәрханада жаңа хызметкерлерди жумысқа қабыл етиу мәселелери менен шуғылланатуғын арнаулы топар дүзилиуи мүмкин. Буған, хызметкерлер бөлими уәкили, бос орынлар бар болған бөлимлердин басшылары ямаса басшы орынбасарлары киреди. Бунда, топар лауазымға талабан менен сөйлесиу, тест сынауынан өткериуди әмелге асырады хәм соннан кейин, бул адамды жумысқа қабыл етиу (ямаса жумысқа алмау) хақында жуумақ характеристика береди.

Қатнасықтардың төртинши түри тәреплер аралық қатнасықтар. Бундай қатнасықтар – жәмийет ағзалары ортасында басқарып болмайтуғын рәуиште – шөлкемде қабыл етилген қағыйдалар, көрсетпелер, адамлардың хызмет атағына қарамастан пайда болады. Бундай қатнасықтар өз-ара унау хәм унамау, жаңалық, дослық, хурмет хәм буның керисине тийкарланыуы мүмкин. Бөлимде хужжетлестирилмеген алдағы, әхмийетли орынға ийе болмаған, бирақ, сондай характер белгилерине ийе болған адам болуы мүмкин, бул белгилер баска адамларды оның пикирин тыңлауды ямаса қарарларына бойсынуыға мәжбүр етеди. Хәр қандай, хәтте ең киши кәрханада да хужжетлестирилген система менен бирге хужжетлестирилмеген система пайда болады хәм рауажланады. Бунда, түрли тәреплер аралық қатнасықтардың биригип кетиуи жуз береди. Хужжетлестирилмеген байланыслардың жыйындысы жәмийеттеги микропогоданы белгилейди, бул көп тәрептен мийнет өнимдарлығына тәсир көрсетеди. Егер микропогода унамлы, биргеликте болса, демек, бөлим де үлкен нәтийже менен ислейди, керисинше болса, оның ис қәбилиyeti кескин төменлейди. Жәмәат ишинде тәреплер аралық қатнасықтар машқаласы менен, көбинесе киши кәрхана басшысының өзи шуғылланыуға тууры келеди.

Такрарлау ушын сораулар.

1. Киши бизнес хам жеке ибилерменликти рауажландырудын тийкаргы бағдарлары.
2. Киши бизнес хам жеке ибилерменликти рауажландыруда мамлекет тарепинен исленип атырган илажлар.
3. Акционерлик жамийетлер дегенимиз не?
4. Акционерлик жамийетлердин кандай турлери бар?

Тема: Исбилерменлик хызметинде бизнес реже.

Мазмуны

Бизнести раўажландырыў режеси.

Бизнес режени дүзиўдиң объектив зәрүрлиги ҳәм әҳмийети.

Бизнес режениң бөлимлери.

Базар экономикасы шараятында қархана хам шолкемлер хызмет жургизиулерин қаржы менен тамийнлеу экономикалық машкалалардан бири болып, үлкен тәўекелшиликти талап етеди. Сарыпланған қаржыларды қайтарыў, қаплаў мүддети қаншели узақ болса, бул қәўип дәрежесиде соншели асып барады. Себеби бул мүддет ишинде базар конюктурасыда, баҳаларда, ис ҳақы төлемлери ҳәдден тыс асып барады. Соның ушын экономика турақлы болмаған жағдайларда (әсиресе бул жағдай тек ғана айырым товарлар базары емес, ал барлық мәмлекет ушын тән болса) қәрежетлер тез қапланатуғын нәтийжели планларға қаржы сарплаў мақсетке муўапық. Бундай жантасыў илимий техника раўажланыўының тезлиги ең жоқары болған ҳәм жаңа технология ямаса өнімлердиң кирип келиўи алдыңғы инвестицияларды тез қәдирсизлендирип жиберийи мүмкин болған тармақлар ушын жүдә әҳмийетли. Буннан басқа пулды алыўшы онша абыройға ийе болмаса ҳәм қаржы ийеси узақ мүддетке онда пулды исенимин қәлемеседе қаржының өзін қаплаў мүддетине қарап ис көриледи.

Мысалы ушын ғәрезсиз хызмет жүргизип атырған «Азизбек» киши қарханасының қаржы менен тәмийнлеў ҳәм өзлестириў тәртибин көрип шығамыз. Қархана қолында (алдында) өзлестириў ушын 120 мың сомлық шийки зат ресурслары ҳәм таяр өнімлер бар. Бул ресурслардан пайдаланыў нәтийжесинде қархана 35 мың сўм дарамат алыўды көзде тутады. Сол тийкарда қархананың раўажланыў фондынан ажыратылған пуллар ҳәм банктен алынған кредитлерди 4 жылдан кешиктирмей қайтарыў режелестирилген. Ал, усы план талапты қандыра аладыма?

Буның ушын төмендеги есап – китаптарды әмелге асырамыз. Қархана қәрежетлерин қаплаў мүддети төмендеги формула арқалы анықланады.

Қәрежетлерди қаплаў мүддети	Басланғыш инвестициялар Хәр жылғы пул дәрәматлары	000 5 000	3,4
-----------------------------	--	--------------	-----

Бул есап китаптан көринип турыпты, есаппап шығылған қәрежетлерди қаплаў мүддети белгиленген мүддеттен бир қанша кем (8 айға). Демек, инвестиция ажратыўдың усы варианты қолай.

Бирақ әмелде пул дәрәматлары хәр жылы хәр түрли болады. Әдетте, олар ж умыс басында кемирек болып, қаншелли өсип барыўы мүмкин (егер, план қандайда бир анық мақсетти гөзлеген болса ҳәм ислепп шығарылатуғын өнім тез өтетуғын болса). Бундай жағдайда қәрежетлерди қаплаў мүддети бир қанша басқаша болады.

Инвестиция муғдары мысалымыздағы сыяқлы болсын, жыллар бойынша көзде тутылатуғын түсимлер төмендегише болсын:

Биринши жыл – 25 мың сўм;

Екинши жыл – 35 мың сўм;

Үшинши жыл – 48 мың сўм;

Төртинши жыл – 54 мың сўм;

Булардан көринип турыпты, биринши 3 жылда дәрәматлар көлеми 108 мың сўмды курайды, демек, инвестицияның толық қапланыўы ушын төртинши жыл даўамында тек ғана 12 мың сўм талап етиледи. Бул сўмманы төртинши жылда көзде тутылған дәрәмат сўммасы (54 мың сўм) на тең болып, сол жыл ушын қәрежетлерди қаплаў мүддетине –

0,22 жылға ийе боламыз. Солай етип, қәрежетлерди қаплаў мүддети 3,22 жылды (3,0 + 0,22) қурайды.

Инвестицияларды анализлеўдин бундай усылы әпиўайылығы хәм анықлығы менен ажралып турады. Оның қолайлығы сонда, инвестиция жол қойылатуғын мүддетте қапланыўы жағына қарай баҳаланғанда, ол инвестицияның қолайсызлығы хаққында да анық түсиникке ийе болыўға жәрдем бередиди.

Соның ушын бундай есап – китап инвестицияны баҳалаўдың ең курамалы усылларына пайдалы қосымша бола алады. Себеби олар көбинше қутылыўы мүмкин болған экономикалық банкрот қәўпин оншелли анық көрсетип бере алмайды.

Бул усылдың да өзине жараса кемшилик хәм қәтелери бар. Бириншиден, ол пул ўақыт даўамында қун өзгерисин есапқа алмайды. Екиншиден, жоқарыда келтирилген формулада инвестиция толық қапланғаннан кейин түсетуғын дәрәматлар да көрсетилген. Жаңа фондлароннан кейин де ислетиледи. Сол себепли, усы кемшиликлердихеш болмағанда бир бөлегин жоғалтыў ушын, қәрежетлерди қаплаў мүддетин сўмның бүгинги хәм кешеге қуны ортасындағы парықты есапқа алған ҳалда, дисконтластырылған усылын қаплаў мақсетке муўапық.

Дисконт (англ. **discount**) ҳәзирги ўақыттағы баҳалар менен оларды қайтарыў дәўириндеги баҳалар ортасындағы парықлары ямаса қымбат баҳалы қағазлар номиналы . Мазмуны, түрли дәўирлерде инвестиция қәрежетлери хәм келесиде фирманың ишки дәрәматлылық нормаларын анықлаў даўамындағы пул түсимлери, яғный капитал қаржыларды қапланыў (қайтарылыў) коэффициентинен ибарат.

Пуллардың ямаса жумсалған қаржылардың «бүгинги» хәм «кешеге» қунлары ортасындағы нарықты есапқа алыў ушын инвестициялардың қапланыўы есап – китап қылынып атырғанда келесидеги дәрәматлар дисконтлаў коэффициентлерине көбейтириледи. Дисконт коэффициентлерин есаплаў төмендеги формула аркалы анықланады:

$$K = \frac{1}{(1 + K) * T}$$

Бул жерде, K – пул қунының өзгериў тезлиги (әдетте, банк кредитлери бойынша орташа процент дәрежесинде қолланылады); T – инвестиция ажратылған ўақыттан баслап өткен ўақыт , күнлер. Мысалы, процент ставкасы 10 ға тең болса, үшінши жыл ушын дисконтлаў коэффициенти:

$$K = \frac{1}{(1 + 0,3)} = 0,769 \text{ ды курайды}$$

Буннан пайдаланып, жоқарыда көрип шыққан мысалымыз ушын инвестицияны қаплаў мүддетин анықлаймыз. Буның ушын (1) формуладан пайдаланып, инвестицияның қапланыўы керек болған дәўирде пул қунының паркын анықлап аламыз.

Солай етип, банк проценти 10% болған жағдайда, дисконтланыў дәрәматлары:

Дисконтланыў коэффициенти:	Дисконтланыў дәрәматлары:
Биринши жылда – $1 / (1 + 0,1) = 0,9091$;	$25000 \cdot 0,9091 = 22728$ сўмды;
Екинши жылда - $1 / (1 + 0,2) = 0,8333$;	$35000 \cdot 0,8333 = 29166$ сўмды;
Үшинши жылда- $1 / (1 + 0,3) = 0,7692$;	$48000 \cdot 0,7692 = 36922$ сўмды;

қурайды. Барлығы болып үш жылда дисконтланған, яғный сўмның бүгинги күндеги сатып алыўқабилетиде (дәрежесиде) сәўлеленген, дәрәматлар көлеми 88816 сўмды ($22728 + 29166 + 36922$)ды қурайды. Демек фирма бойынша инвестицияның толық

сұмасын қаплай ұшын фирмаға 31184(120000-88816)сұм жетиспей атыр. Мине енди, төртинши жылда инвестицияның улыўма көлемин жетиспей атырған бөлегин жәнеде анығырақ қылып есаплап шығыўымыз мүмкин. Демек, төртинши жылда дисконтланған дәраматлар:

$1/(1+0,4)=0,7142$; $54000 \cdot 0,7142=38567$ сұмды курайды. Енди фирма ушын инвестицияның жетиспей атырған сұмасын (31184 сұм) есаплап шығылған төртинши жылдағы инвестиция сұмасы (38567 сұм)на бөлип 0,81 ге ийе боламыз. Солай етип, фирма инвестицияларының қаплай мүддети 4 жылда емес бәлким 3,84 жылды курайды екен .Фирма инвестиция қәрежетлериниң мәлим ўақыт өтиўи менен баҳасының өзгерип барыўын есапқа алмастан әмелге асырған алдынғы есап – китапларымыздан мүддет 3,22ин курайтұғын еди. Лекин, белгиленген дәўирдеги мүддетлер ишинде барлық әмеллерди есапқа алып жәнеде анығырақ есаплап шыққан инвестицияларды қапланыў көрсеткиш бизге, ислеп шығарылып атырған шөлкем ушын ажратылған қаржыларды 4 жыл мүддетке зорға жетисиўин көрсетип береди. Егер банк кредитлериниң % и хәм инфляция дәрежесин есапқа алып өзгерип барса, онда усы жобаны қабыл қылыў мақсетке муўапық емес. Соның ушын инвестицияластырылып атырған жобаларды ислеп шығыў даўамында көзде тутылып атырған (экономикалық) әмеллерди сыртқы, көзде тутылмаған (тәбийий социаллық) факторларды итибарға алған ҳалды бир неше вариантларын ислеп шығыўын көрсетеди.

Лекин, буны қандай әмелге асырў мүмкин?

Бундай жағдайларда бар болған барлық инвестициялаў вариантлары инвестицияларының пайдалылық дәрежелерин анықлаў арқалы ўйренип шығыў усынылады. Пайдалылық көрсеткиши сыпатында пайдалылық коэффициенти деп аталыўшы үлкенликтен пайдаланыў мүмкин. Ол төмендеги формула жәрдемінде есапланадды.

$$\frac{\text{Пайдалылық Коэффициенти}}{\text{Көзде тутылған дәраматлар сұмасы}} = \frac{\text{Көзде тутылған дәраматлар сұмасы}}{\text{Көзде тутылған қәрежетлер сұмасы}}$$

Көзде тутылған дәраматлар сұмасы бул усы инвестицияланып атырған планды әмелге асырыў есесине келесиде алынатұғын пайда көлеми. Бирақ ол келесиде күтилип атырған абсалют муғдарларда емес, ал жоқарыда айтылғанындай, дисконтлаў коффициентлери менен туўрыланған ҳалда жүзеге келеди. Басқаша қылып айтқанда, формуланың алымында сұмның барлығы кунында көрсетилген дәраматлар сұмасы сәўлеленеди.

Көрилип атырған инвестиция планларды әмелге асырыў ушын жумсалатуғын барлық қәрежетлер көлемиде тап сондай есапланады. Бул есап китаплар бир нешше жылдағы инвестиция планларын әмелге асырыўға қаратылған, егер инвестицияластырыў қысқа мүддетке (3 ай, 6 ай ямаса 1 жылға) арналған болса, бундай жағдайда қәрежетлер хәм дәраматларды дисконтлаўдың кереги жоқ.

Пайдалылық коэффициентине тийкарланып егер коэффициент 1,00 ден жоқары ямаса оған тең болғанда ғана инвестицияластырылып атырған планларды әмелге асырыў мақсетке муўапық.

Бирақ, бул есап – китаплар да айтарлықтай емес. Себеби қаржы менен тәмийнлеў жетиспеўшилиги жоқары болған шәраятларда, пайдалылық коэффициентилери жоқарырақ болған планларды қоллаў зәрүр болып қалады. Буны төмендеги мысалда көрип шығамыз. Мейли, еки инвестицион план усынылған болсын.

Биринши план бойынша қәрежетлер көлеми 200мың сұмды курап хәм бул барлығы 1млн. сұм муғдарда дисконтланған дәрамат келтириў көзде тутылған. Бунда таза дәрамат (дәрамат-инвестиция,қәрежет) 800мың сұмды курайды.

Екинши план бойынша болса жәми қәрежетлер көлеми 50мың сұмды талап еткен жағдайда,дисконтланған дәраматлар көлеми болса 450мың сұмды курайды. Бунда таза дәрамат 400мың сұмға тең, яғный биринши планнан 2 мәртеге кем.

Сиздеги бар қаржы болса 200мың сұмды курап биринши планды инвеститцияластырыў имканиятына ийесиз. Ал, бул мақсетке муўапық па?

Әлбетте, яқ, себеби, биринши план ушын пайдалылық коэффициенти 5 (1млн. сұм /200 мың сұм), екинши план ушын болса 9ға (450мың сұм/50мың сұм) тең екенлиги есаппа шығыў өншелли қыйын емес. Демек, егер 200мың сұм қаржыңызды пайдалылық коэффициенти 9ға жақын болған бир неше киши планларға жумсасаңыз, нәтийжеде сиз 1,6млн. сұмға жақын таза дәраматқа ийе боласыз. Бул болса, биринши план дараматына қарағанда 2 мәртеге көп.

Бирақ өмирде пайдалылық коэффициентлери бирдей болған бир неше планлар бир ўақыттың өзінде кемнен – кем жағдайларда ғана ушрайды. Бул коэффициентлер көбинеше бир – биринен кескин парқ қылады. Соның ушын қайсы планды таңлаў мәселеси шешилип атырғанда, ең алды менен олардың пайдалылық коэффициентлерин үлкенликлери бойынша, яғный усы коэффициентлер муғдары кемейип барыў тәртибин көрсетиўши схема дүзип қадағлап барыў мақсетке муўапық.

Буны қәрежетлер хәм дәраматлар имканиятына қарап төмендеги кесте түринде де сәўлелендириў мүмкин:

«Азизбек» фирмасының инвестицияластырылған планлар бойынша пайдалылық коэффициентлериниң есап – китабы.

План	Көзде тутылған қәрежетлер сұммасы, мың	Көзде тутылған дәраматлар сұммасы	Пайдалық коэффициенти	Ранглар
А	600	840	1,4	7
Б	900	1305	1,45	2
В	300	390	1,3	3
Г	700	770	1,1	4
Д	1200	1260	1,05	5

Усы кестеден көринип турыпты, егер фирма 2,5млн.. сұмлық планларды инвестицияластырыў имканиятына ийе болса, бул қаржыларды А, Б, В хәм Г планлар ушын жумсаў мақсетке муўапық болып, жүда үлкен дәрамат келтириў имканияты болсада Д планнан кешиў зәрүр.

Егер пайдалылық коэффициентине итибар берместен,тек көзде тутылған дәраматлардың максимал муғдарларына қарап ис көрилгенде, онда Д, Б хәм В вариантлар таңланған болынатуғын еди. Бунда жәми қәрежетлер 2,4млн.. сұмды кураған халда,фирма дәрамады 2,955млн. сұмды кураитуғын еди. Егер пайдалылық коэффициентин есапқа алып дүзилген инвестиция планын әмелге асырылғанда, алынатуғын дәрамат көлеми 3,305млн. сұмды кураўы мүмкин еди.

Жоқарыда көрсетилгенлерден тысқары, әмелде болыўы мүмкин болған комплекс планларды итибарға алыўда мүмкин. Бул да инвестиция қаржыларын ажратыўдың вариантларынан бири болып, белгили бир ўақытта басқа бир план менен параллель әмелге асырылыўы мүмкин.

Мысалы, жаңа цех қурылыўы барлық заводқа хызмет қылатуғын энергетика ямаса тазалаў имаратлары реконструкциясы ушын белгили дәрежеде қаржы қойыўды талап етеди. Бундай жағдайда, еки инвестиция қаржысын жумсаў планының да пайдалылық коэффициентин есаппа шығыў лазым. Бунда усы коэффициентлердің индивидуал

дәрежелерине итибарды қаратыў шәрт емес. Мысалы ушын, фирмада 600 мың сўм қаржы сарыплап, 840 мың сўм муғдарда дәрамат келтиретуғын план бар. Бунда пайдалалылық коэффициенти 1,4 (840/600)ди қурайды. Бирақ, соның менен бирге фирма улыўма завод хожалығын бекемлеўге және 100 мың сўм сарыплаўы зәрүр. Бул болса дәраматлылықты тек 60 мың сўм муғдарда ғана өсиўине алып келеди, ямаса басқаша қылып айтқанда, бул план бойынша пайдалылық коэффициенти 1 ден киши болып, 0,6 (60/100) ди қурайды. Бирақ, егер бир – бири менен байланыслы болған усы планлар бойынша инвестициялар муғдарын хәм күтилип атырған дәраматларды қоссақ, бунда биринши халатта 700 мың сўм (600+100), екнши жағдайда болса 900 мың сўм (840+60) келип шығыўын көремиз. Солай етип, улыўма (интеграл) пайдалылық коэффициенти 1,29 (900/700) ди қурайды, яғный бирден – бир қанша жоқары. Бул болса бизге еки планды бир ўақытта әмелге асырыў ушын қанша зәрүр қаржы сарыплаў мүмкинлигин көрсетеди.

Пайдалылық коэффициентлеринен пайдаланыў - өзиниң әпиўайылылығы хәм қолайлылығы менен ажыралып туратуғын усыл болып, жетерлише тийкарлы қарарларды (жуўмақлар) қабыл етиўге жәрдем береди. Жалғыз қурамалылығы сол, көзде тутылып атырған дәраматларды хәм инвестицияларды дисконтластырыў бойынша есап китапларды туўры әмелге асырыўдан ибарат. Әсиресе, ол жаңа ашылып атырған хәм жумыс баслап атырған фирма хәм кәрханалар ушын жүдә пайдалы. Себеби олар алған қарызларынан тезирек қутылып, дәраматларын жәнede көбейтиўи, хәм нәтийжеде қаржы жумсаўдың ең пайдалы планларын таңлаў имканиятларын жаратыўы зәрүр.

Киши хәм жеке исбилермен кәрханалар өз хызметин ғәрезсиз режелестиреди, шийки – зат ресурслары хәм матариаллардың барлығын хәмде ислеп шығарылып атырған өнимде, орынланып атырған жумысқа, көрсетилип атырған хызметке болған талапларды есапқа алып, раўажланыў келешегин белгилейди.

Кәрхана мәмлекет мүтәжлиги ушын шәртнама тийкарында жумыслар орынлайды, өнимлерин сатады хәм түрли хызметлер көрсетеди.

Хәзирги базар экономикасы шәраатында хәр бир исбилермен алдында алыўын хызмет көрсетип баслағаннан алдын тийкарғы машқала өним ислеп шығарыўын, тутыныў базарында потенциал клиентлерди табыў хәм базарда өз абыройына ерисиў шараларын ислеп шығыў хәм оны алдыннан дурыс режелестириўден ибарат.

Исбилермен тармақлар жумыс жүргизиўиниң дәслепки басқышында узақты көре алатуғын мақсетке муўапық бизнес – режелерин ислеп шығады. Бул бизнес-реже улыўмалық тәрептен хызмет жүритиў тараўларынан бийғәрез төмендеги бөлимлерден ибарат:

1. Товардың характери, кимге арналғанлығы хәм дүзилиси.
2. Товар сатылатуғын базарды баҳалаў.
3. Товар сатылатуғын базардағы конкуренция.
4. Маркетинг режеси.
5. Ислеп шығарыў режеси.
6. Шөлкемлестириў режеси.
7. Хуқықый реже.
8. Хызмет тараўларын қамсызландырыў.
9. Планды қаржы менен тәмийинлеў.

“Товардың характери, кимге арналғанлығы хәм дүзилиси” бөлиминде хожалық хызметин жүргизиўши исбилермен ислеп шығарып атырған өнимлер (жумыслар, хызметлер)ин қандай мақсетлерге мөлшерленгенлиигн, товар характерин хәм көрсетилип атырған хызметлер қандай мүтәжликлерди қандырыўын анализ қылыў хәмде бар соған уксас товарлар ямаса хызметлер менен салыстырыўы, жаңа товардың артықлылығын үйренип шығыў көрсетиледи.

Бул бөлим төмендеги бир неше бөлимлерден ибарат. “Шийки зат неигзи, шийки зат пенен тәмийинлеў көлеми” бөлимшесин өз ишине алып, бунда исбилермен шийки зат, жанылығы ресурсларын қайжерден алыўын (егер кәрхана санаат ямаса материаллық ислеп

шығарыу менен байланысly болса) хэм оған болған тутыныу дәрежесин “товарлар ресурслары хэм тутыныу” баланысында сап китап қылып шығыуы лазым. Егер кәрхана түрли жұмыслар ямаса хызметлер көрсетиу менен байланысly болса, ол жағдайда тийисли технология әсбапларын, қолланбаларды, көргизбели қуралларды, жұмыслар хэм хызмет көрсетиу тарауларын қурау бойынша барлық методикалық жолланбаларды, яғный, “НОУ-ХОУ” ларды қандай хэм қай тәртіпте шөлкемлестириу режесин ислеп шығыуы хэм белиглеп алыуы лазым. “Шийки – зат жеткерип бериу ушын керек болған шәраятлар, шийки – затты жеткерип бериу ушын кететуғын қәрежетлер” бөлимшесинде бар қаржылар тийкарлары жетерлилик дәрежеси, заманагөй техника компьютерлер менен тәмийинлениу дәрежеси хэм интеллектуал информация негизлерин кеңейтириу шараларын ислеп шығыудан ибарат бир қатар мәселелерди шешиуден ибарат. “Зәрүр ислеп шығарыу маллары хэм ресурслары” бөлимшесинде, исбилермен белгили мүддетлерди хэм дәуирлерде өним ислеп шығарыу көлеми хэмде ислеп шығарылып атырған өнимлердин ассортимент түрлерин белгилеп алады.

“Товарлар хэм өнимлерди ислеп шығарыуда жаңа технологиялардың барлығы уқсаслық баҳалау” бөлимшесинде, ислеп шығарыу ушын көзде тутылған товар хә өним менен байланысly барлық мағлыұматлар анализ етиледі. Ислеп шығарылып атырған товар ямаса өнимге көрсетилип атырған хызметлерге сәйкес келеутуғын өз-ара уқсас басқа кәрханаларда ислеп шығарылып атырған өнимлердин технологиясы ямаса ислеп шығарыу усуллары, өнимлердин патентлилик дәрежеси хэм басқа мағлыұматлар үйренилип, салыстырылады. Ең кем қәрежетли қолай оптимал вариант таңлап алынады. Лицензияларды сатып алыу қәрежетлери есап китап қылынады. Таңлап алынған технология патенти ямаса рухсатнамасы ийесин (кадрды) кәрхана хызметинде қандай шәртлерди хэм шәраятларды нәтийжели пайдаланыу оны қызықтырыуын арттырыу мүмкинлиги есапланып шығылады. “Товар сатылатуғын базарды баҳалау” бөлими төмендеги бөлимлерден ибарат: “Товарлар ямаса өнимлердин потенциал тутыныушылар муғдарлық баҳалау”. Бунда ислеп шығарылып атырған өнимлер (товарлар)ды сатыу дәрежеси, халықтың қайсы котегориясы тәрепинен қай дәрежеде қабыл етиу жағдайы, мәмлекет регионларында (ўалаятлар, мәмлекетлер) реализация қылыу дәрежеси сыяқлы мәселелер үйренилип шығылады. Өнимлер хэм товарларды өткеріу базарларының жағдайы, олардағы конкурентлердин тутқан орны, бул өнимлерге болған талаптыу дәрежесиде терең үйренилип жетискенликке ерисиу жағдайлары көрип шығылады. “Ислеп шығарылатуғын өнимлердин ямаса товарлардың улыұма куны. Уқсас (сұммалық) баҳалау” ислеп шығарылып атырған өним ямаса товарлардың көлемин хэм муғдарын анықлап алынғаннан кейин оның улыұма куны есап китап қылынып шығылады. Бул болса өним ямаса товарлардың сатып алыу қәбилетин анықлақға имканият береді. Көрсетилип атырған хызмет тараулары бойынша болса көрсетилип атырған хызметлердин орташа бир түрлеринин кунын хэм оннана пайдаланыу ҳуқықлардың тәртибин анықлауға жәрдем береді. Усы бөлимшеден “Сатыу көлемлерин белгилеу хэм оның ең абсолют муғдарын анықлау” бөлимшеси келип шығады. Бул бөлимшелердеги усыныс етилип атырған көрсетпелерди есап китаплары мақсетке муўапық ислеп шығарылса, кәрхана хызметиндеги материаллық ресурсларды артықша жумсау түрли ысырапкершиликлер, жоғалтыулар, сондай – ақ артықша ислеп шығарыу жағдайлары жүз бермейди. Артықша талапқа сай келмейтуғын, сыпатсыз өнимлерди ислеп шығарыу ақыбетлеринин алдын алады.

“Бирдей өгим хэм товарлар ислеп шығарыу, оның көлеми хэм характери” бөлимшесинде болса кәрханада ислеп шығарылып атырған өним хэм товарлар ямаса хызметлерге уқсас, өз – ара сәйкес келиуши өним хэм товарларды қайтарылмауы ақыбетлери, сондай – ақ конкурентлердин ислеп шығарыуындағы күшсиз тәреплерин көрсетиуши мағлыұматларға ийе болады.

“Товар сатылатуғын базардағы бәсеки” бөлими төмендеги бөлимшелерден ибарат:

“Уқсас өнім товарлар ислеп шығарыушылар” да регион (ўалаят, мәмлекет) да бул кәрханада ислеп шығарылып атырған мәмлекет хәм товарларға уқсас товар ассортиментлерин қайтарыу ушын мағлыұматларға ийе болады хәм оның унамсыз ақыбетлерин алыу имканиятларына ийе болады.

“Дәслепки технологияны енгизиу” де тутыныу базарында канкурентлердин пайдаланатуғын бар технология процеслерин кемислери хәм олардың кемшиликлери анықланады бул бөлимше өз ишине төмендеги бөлимшелерди алады:

“Уқсас өнім ямаса товарлардың характери” бунда өз – ара бир – бирине уқсас товарларды реклама қылыуда канкурентлердин өз өнім хәм товарларына баратуғын бақаларын анықлау имканиятына ийе болады. Бул болса конкуренттин кемис хәм кемшиликлерин итибарға алған ҳалда өз өнім хәм товарларды реклама қылыу процеслерин жетилистириуге, реклама негизлерин хәм усылларын күшейттириуге буның менен реклама нәтийжесине ериседи.

“Уқсас өнім ямаса товарлардың бақаларының характери”нде гүзетиу сорау тутыныушылар менен сөўлесиу нәтийжесинде өнім ямаса товарларға болған талап хәм усыныстың қай дәрежелигин, халықтың тутыныу хәм сатып алыу қабылетин үйрениу хәм оның көлемин анықлау имканына ийе болынады. Бул болса халық талабы хәм усынысына әйкес түрде өнім хәм товарлар бақаларын асырыу (егер конкуренттин өнімлерине болған бақалар пәс болса) имканын жаратады. Соны айтып өтиу керек, баҳаны асырыу баҳаны асырыу товардың жоқары сапалылығын оның жаңалық тәреплерин итибарға алып әмелге асырыу мақсетке муўапық хәм көзленген нәтийжени бередиди.

“Маркетинг режеси” бөлиминде кәрхана, хожалық хызметиниң мақсетке муўапық бағдарланған процеслери көринеди. Бунда ислеп шығарыу процеси, өнімлерди тутыныу базарларында жайластырыу хәм сатыу процеслерин курау унамлы рекламаларды шөлкемлестириу хәм халық талабы хәм олардың исенимине ерисиу сыяқлы мәселелер кең жарытылған болады.

Маркетинг режеси бөлими төмендеги мәселелерди өзине жәмлестирген бөлимшелерден куралған:

«Товардың тарқлыу схемасы» бөлимшесинде өнімлер ямаса товарлардың көрсетилип атырған хызметлердин хәм жумыслардың әмелге асырыу схемаларын дүзип шығу хәмде олардың график көринислери сәўлеленеди. Бул болса товарлардың тарқалыу шынжырындағы ең потенциал тәреплерин хәм күшсиз жерлерин анықлауға, сондай – ақ оларға тийкарғы итибарды қаратыу лазымлығын көрсетеди.

«Өнім хәм товарлардың бақалары»бөлимшесинде өнім хәм товарларға белгиленетуғын бақалардың жағдайы көрсетиледи.Бақаларды асырыуда тек ғана өнім өзине түсер баҳасын кемейтириу ямаса баҳаның бир-бирине сәйкеслеу ушын артықша хәрекет қылыу лазым емес, ал өнім хәм товарларға, көрсетилип атырған хызметлерге болған талаптың артып барыуы менен талап хәм усыныс ортасындағы теңсалмақлыққа ерисиу лазым. Нәтийжеде ислеп шығарыу процесслерин реформаластырыу себепли артықша қәрежетлерди имканы барынша кемейтириуге ерисиледи.

«Зәрүр сервис хызметлерин курау» бөлимшесинде, егер товар техник хызмет көрсетиу менен байланыслы болса, онда арнаўлы хызмет көрсетиу тараўларында көрсетилип атырған хызметлер классификациялары үйрениледи хәм олардың экономикалық көрсеткишлери сәўлеленеди. Биз анализ нәтийжелери тийкарында хызмет көрсетиу тараўлары бойынша кепилликли шәртнамалар тийкарында тийисли хызмет көрсетиу тармақларын курау, жергиликли устаханаларды ямаса хызмет көрсетиу арнаўлы сервис-фирмаларын пайда етиу шәралары ислеп.

«Реклама куралларын хәм усылларын жаратыу» исенимли хәм шырайлы реклама – бул хәрқандай кәрхана ямаса шөлкем хызметиниң ең әҳимийетли тәреплеринен бири болып есапланады. Сол себепли усы бөлимшеде, реклама жаратыушы кадрларды жаллау қәрежетлерин, таңланған хәр бир реклама түрлери бойынша сарыплардың көлеми хәм улыўма реклама қәрежетлериниң көлеми есап-китаплары сәўлеленеди. Рекламаның

нәтижесі болыуы, кәхананың абырын көрсетуі үшін, америкалық ибилерменлер айтып өткеніндей, жаңа товар үшін базарда өз абырын қолға киргизуі, қарыдар менен байланыстың курамалы болыуы үшін барлық исле шығаруға кеткендей пул хәм уақыт сарылау зәрүр. Сол себепи кәхана хызметиниң жетискенлиги, реклама қылынып атырған өнимлер ямаса товарлар рекламаларының хақықатлығы, талапқа сәйкеслигин тууры хәм анық түрде сүүретлеуді талап етеди. Бул әлбетте зәрүр әхимийетке ийе болып, потенциал қарыдарларға усыныс етилип атырған товарлар ямаса көрсетилип атырған хызметлердің тек ғана сапасы емес, ал олар жәрдеминде қарыдар өзиниң машқалаларын қалай шеше алыуы, мүтәжлигин қандыра алыуы хақында мағлыұмат берилетуғын жетискенликке ерисетуғын, унамлы рекламаға ериседи.

«*Жәмийет пикирин қәлиплестириуі*» бөлимшеси товарларды реклама қылу қуралларынан бири болып, онда газета-журнал, радио, телевидение әхимийетли роль ойнайды. Соның үшін бул бөлимшеде, бул тарауларда берилетуғын реклама түрлери хәм усылларына айрықша итибар берилип, хәр бир статья, реклама текстлери кадрлар тәрөпинен исле шығылады. Рекламаның хәр бир элементи айрықша алынған халда, хәр бир тыңлаушыға түсинерли, анық хәм айдын түрде, көркем, қысқа хәм мазмунлы көрсетилип берилуі мақсетке мууапық есапланады.

«*Исле шығаруы режеси*» бөлимінде, кәханада исле шығару процессин курау хәм басқаруы, исле шығарылып атырған өнимниң көлеми, шийки зат негизлерин таңлау, шәртнамалар дүзиу процессин курау, исле шығару коорпарациясын хәм потогин шөлкемлестирген схемаларын дүзиу мәселелери жаратылады.

Усы бөлим төмендеги бөлимшелерден турады:

«*Исле шығаратуғын өним көлеми*» бөлимшесінде, жоқарыдағы бөлимлерде айтып өтилген материалларды, яғный түрли регионлардағы товарларға хәм хызметлерге болған талапты анықланғаннан соң, түрли көрсетилип атырған сервис хызметлер режелерин дүзипболғаннан соң, өнимлер ямаса товарлар хаққанда жәмәәт пикирин қәлиплестирип болып, хәмде терең анализ қылып болғаннан соң исле шығару көлеми режелестириледи.

«*Исле шығаруыды басқаруы хәм курау структурасы*» бөлимшесінде кәхана өз хызмет жүргизу жағдайынан, жүзеге келген хәдийсе хәм өзиниң мүтәжликлеринен келип шыққан халда басқару системаларын исле шығады. Бул хызмет структурасы кәхана, жумысшы, хызметкерлериниң қәлеу хәм усынысларынан келип шыққан халда дүзиледи хәм исле шығару системаларында өз көринисин табады.

«*Кадрларды таңлау*» бөлимшесінде кәхана хызмет көрсетип атырған регион, территорияда кадрлар мәселесикандай шешилип атырғанлығы анықлап алынады. Сондай – ақ, жумыс күшин жаллау бойынша агентликлердің бар жоқлығы, мәмлекет бәнтлик фондларында регистрация қылынып атырған кадрлардың жағдайы менен терең танысып барылады.

Жумыс орны (бар ямаса шөлкемлестирилетуғын) бөлимшесінде алынған бөлимлерде көрип шығылған бизнес – режеге тийкарланған жағдайда, оған сәйкес түрде шөлкемлестириледи. Умыс орынларын шөлкемлестириуіге лизингинен кең пайдаланыу мақсетке мууапық.

Лизинг – мал-мүлкти оны ижараға беруі мақсетінде сатып алынған қарыз беруішіден ижараға алуы. Лизингнің еки: оператив (қысқа мүддетли) хәм финанслық (узақ мүддетли) тури бар. Финанслық лизинг узақ мүддет пайдаланатуғын товарларды қарызға беруі түри.

Буннан тысқары қайтарылуышы деп аталатуғын лизинг үшін шерик табуы усылынан пайдаланыу итибарға ылайық. Шийки зат негизлери, шәртнама шәртлери бөлимшесінде өним исле шығару үшін зәрүр шийки зат ресурсларын табуы, таңлау

хәмолар тийкарында қолайлы шәртнамаларды дүзиў лазым. Бул шәртнаманы кәрхана юристи тәрәпинен тастыйықлаў ушын усынаннан соң рәсмийлестириў лазым.

Ислеп шығарыў коорпарациясы бөлимшесинде, ислеп шығарылып атырған басқа кәрханалар менен өз-ара биргеликте жумыс алып барыў мақсетке муўапық. Бирге ислесиў таяр технологиялардың лицензияларын сатып алыў ямаса патентти ижараға алыў вариантлары түринде де болыўы мүмкин.

Лицензия – хожалық хызметиниңайрым түрлерин, сол қатарда сыртқы саўда сатық жумысларын алып барыў ушын ўәкилликли мәмлекет оргонлары тәрәпинен берилетуғын рухсатнама.

Патент – Хожалық хызметин айрым түрлери бойынша авторлық хуқықлары, дәретиўшилиқ хәмде исбилерменликтин айрым тараўлары бойынша хызмет жүргизиўге ўәкил мәмлекет отгонлары тәрәпинен берилетуғын рухсатнама.

“Шөлкемлескен дүзилис” бөлиминде, кәрханада жумысшы хызмткерлер санын анықлаў, оларды қәнийгеликлери бойынша жайластырыў, ис ҳақы менен тәмийинлеў оларды социал қорғаў иләжлары ислеп шығылады. Бөлим төмендеги бөлимшелерден ибарат:

“Штат бойынша кесте дүзиў ”бөлимшесинде, ислеп шығарыў тараўын жүргизе алатуғын, есап китап жумысларын толық әмелге асыратуғын тәжирийбели кадрларды таңлап оларды жумыс пенен тәмийинлеўди жолға қойыў режесин пухта ислеп шығыўдан ибарат.

“Ис ҳақы дәрежеси” нде болса, кәрханаға тәжирийбели хызметкрлерди алыўды ең алды менен оларды ис ҳақылары менен толық хәм турақлы тәмийинлеўди әмлге асырыўды жолға қойыў зәрүр. Бул кадрды жумысқа болған қызығыўын арттырады. Кәрхананың ислеп шығарыў хызмети даўамында ямаса таяр өнимлерди сатыў даўамында қыйыншылықлар пайда болыў күтилип атырған ўақытта сондай-ақ айланыс қаржыларға мүтәжлик сезилетуғын ўақытларда кәрхананы акционерлик жәмийетине айландырыў арқалы машқаланы шешиў тәртиплерин ислеп шығыў мақсетк муўапық.

“Юридикалық реже ” бөлимшеси кәрхананы хожалық хызмети даўамында оның статусын белгилеп бериўи, хызмет дәрежесин анықлап бериў мәселелерин шешиўге қаратылғанлығын көрсетеди.

Статус (англ. status) жағдайы, кәрхана шөлкемнің ямаса шахстың хуқықый ҳалатын жағдайын түсиндириўи.

Кәрхана (фирма) ның статусы төмендеги тәртипте белгилениўи мүмкин. Егер көзде тутылған өним ислеп шығарыў әпиўайы усылда, көп қаржы хәм қәрежет талап қылмайтуғын болса әлбетте, бунда жеке фирма статусын ямаса индивидуал (жеке тәртипте) мийнет хызмтин жүргизиўди белгилеўи мақсетке муўапық, . Егер ислеп шығарыўды раўажландырыў ушын қаржы талап қылынса, онда жуўапкерлиги шекленген жәмийет статусын белгилеў әҳмийетли болады. Егер ислеп шығарыў хәмме ўақыт раўажланып, реформаласып барса капитал қаржылардың өсиўи турақлы түрде асып барыўы гүзетилсе,нәтийжеде устав қаржыларының бундай өсип барыўы кәрхананы ашық усылдағы акционер жәмийетине айландырыў мақсетк муўапық болады.

“Қамсызландырыў хызмети” бөлиминде, тийкарынан кәрхананы түрли экономикалық жағдайлардан, тәбийий апатлардан қорғаў мақсетлери ушын арнаўлы ажыратпалары ажыратыў тәртиби ислеп шығылады.

Бөлим төмендеги бөлимшелерден қуралады.

“Ислеп шығарыў тәўеклшилиқ дәрежесин анықлаў” бөлимшесинде, ислеп шығарыў даўамында түрли экономикалық қыйыншылықларға дус келиў тосыналы, банкротлықтан қорғаныў шаралары алдыннан есап китап қылып режелестиреди.

“Қамсыздандырыу түрлерін таңлау” бөлімшесінде болса, жоқарыда айтып өтилген тәуеклшиликтен қорғаныу мақсетінде кәрхана хызметіне сәйкес келіуіші, мақсетке мууапық қолайлы қамсыздандырыу түрі белгилеп алынады. Оған ажыратылып атырған қаржылар хәмме уақыт қадағалап барылады.

Бул бөлім еки бөлімнен ибарат. Оларға:

“Финанслық план” бөлімінде, ислеп шығарылған өнімлерди кейинги жыл ушын көзде тутылған жағдайын анықлау, финанслық негизлерін белгилеу мәселелери көріп шығылады.

Усы бөлім төмндеги бөлімшелерден ибарат:

“Өнімлерди ислеп шығыу хәм сатыу бойынша келешектеги көлемін анықлау” да 2 (2 бөлімше) хәм 5 (1 бөлімше) бөлімлерінде көрсетілген көрсеткішлерге тийкарланып кейинги жыл ушын көзде тутылған (режелер) көлеми дүзип шығылады.

“Финансластырыу негизлери” бөлімшеси бизнес режениң тийкарғы мәселелерден бири болып дәслепп хызмтин баслаушы исбилермн ушын сауда ямаса басқа банклерден алынатуғын кредитлер көлеми итималын анықлау оннан пайдаланыу ушын тәуеклшиликке жол қойылмау факторлары ислеп шығылыуы керек. Соның ушын баслаушы исбилермен ушын мәмлекет тәрәпинен исбилермнлерди қоллап кууатлау фондларынан ямаса соған уқсас арнаулы шөлкмлестирілген фондлардан пайдаланыу мақсетке мууапық болып финанслық негизлердің әхмийетли бөлеги болып есапланады.

“Ресурслардан пайдаланыу бағдарлары” бөліми, кәрхананың ислеп шығаруы қәрежетлерін анықлауға, оларды есапқа алыуға, түсімлер қәрежетлерди есап китап етип барыуға қаратылған.

Бөлім төмндеги бөлімшелерден ибарат:

“Ислеп шығаруы бойынша қәрежетлер ҳаққындағы мағлыұматлар” бөлімшесінде ислеп шығаруыды пайда етиу бойынша қәрежетлер хәм дәраматлардың финанслық режесін дүзиу зәрүр әхмийетк ийе. Мысалы: қәрежетлерди 04 счет “материаллық емес актив” не өткеріу оннан кейін болса оны 05 счет “материаллық емес активлерди тозыуы” бойынша көширип жазыу арқалы “Дәраматтан алынатуғын салықлар ҳаққындағы” нызамға көрсетилгениндей, кәрхананың салық салынатуғын базасын кемейтириуе ерисиу мүмкин.

“Түсімлер хәм пул қәрежетлери балансы” нда, пул қәрежетлери хәм түсімлери мақсетк мууапық түрде шахмат кестеси түрінде дүзиліп, кестениң горизанталы бойынша қәрежетлер, вертикалында болса кәрхананың дәраматлары көринеди.

Жуумақлап айтқанда, жоқарыда көрсетілген тәртипте исбилерменлик бизнес режесін мақсетке мууапық түрде дүзиу экономикалық өнімдарлықты асырыуға ислеп шығаруыды турақлылығын тәмийинлеуе хәм кәрхананың финанслық ғәрезсизлигине кепиллик беріуе қатаң фактор болып есапланады.

Бизнесте жүдә үлкен муғдарда информация хызмет қылады. Киши бизнес хәм жеке исбилерменлик көлемінде орынланып атырған жұмыслардың хәр түрлигине жууап беріуи информацияның жеке массивлери қәлиплеседи.

Бизнес жетерли хәм анық информациясыз әмелге асырылыуы мүмкин емес, бул информациялар исбилерменлик хызметі ушын зәрүр болған мағлыұматлар, хабарлар жыйнағынан ибарат болады. Информация – бул ислеп шығарушылар, товарды сатыушылар хәм қарыйдарлар ортасындағы байланыс формасы.

Исбилермен тийкарынан хәр түрли информациялар: статистикалық, оператив, шөлкемлескен, буйрықлы, бухгалтериялық, финанслық, маркетинг, тәмийинлеу бойынша, хызметкерлер бойынша, мағлыұматлы х.т.б. менен ислейди.

Информация киши кәрхана ямаса сауда шөлкеми ишинде айланып жүреди. Ол кәрхана хызметін, оның техникалық – экономикалық көрсеткішлерін, материаллық хәм мийнет қәрежетлерін, дебиторлық хәм кредиторлық қарызлары ҳаққындағы мағлыұматларды сәулендиреди.

Сыртқы информациялар өнім ислеп шығарыушылар хәм тутыныушылар менен хәкимият мекемелери, банклер. Конкурентлер хәм басқа шөлкемлер менен байланысларды түсіндиреди. Ол товарларды сатыу хәм сатып алыу шәртлери хәққындағы сыртқы орталық хабарларынан ибарат болады.

Пайдаланыушы ўақыт бойынша информациялар: оператив, дәўирлик хәм узак мүддетлиги, өзгертиу дәрежеси бойынша бирлемши хәм екилемшиге бөлинеди.

Бизнесте экономикалық информациялар жетекши роль ойнайды. Себеби, олар товарлар ислеп шығарыу, материаллық байлықларды бөлистириу, алмастырыу хәм тутыныу процессинде адамлар ортасындағы қатнасықларды сәўлелендиреди.

Киши кәрханалар ушын илимий – техникалық раўажланыу тийкарында жетилистиўин көрсетеди.

Турақлы дәрежесин информация турақлы, шәртли – турақлы хәм өзгертиўши болады. Турақлы информация өз мәнисин узак ўақыт даўамында өзгертпейди (қалалар, кәрханалар, саўда точкалары атлары, товарлар түрлери).

Шәртли – ўақыт информациялар белгили ўақыт даўамында өз мәнисин сақлап қалады, оған өнім таярлау ушын техникалық шәртлер, нормаллар хәм нормативлер, лаўазым ис хәқылары х.т.б. киреди.

Өзгертиу информациялар сатып алыу, сатыуды өсиўин сәўлелендиреди. Олар қарар қабыл етиу у магия хўжетлерде көрсетиледи. Хўжет – бул информация тарқатыўшы. Хәр бир хўжеттин ўазыйпасы оны формасында көрсетеди. Тек ғана исбилерменлер емес, ал бул хўжетлерди оқыўшы, пайдаланыўшы, қайта ислеўши хәм сақлаўшы адамлардың мийнет қәрежетлери хўжетлердин формаларына байланысly. Бизнесте керексиз хўжетлердин болыўы мүмкин емес.

Информация ағымлары нәтийжели бизнес ушын керекли байланыслары тәмийинлейди. Бундай байланыслар товар ислеп шығарыушылар хәм олардың тутыныушылары, өнімлерди сатыушылары, өнімлерди сатыушылар хәм қарыйдарлар, түрли шөлкем ортасында зәрүр.

Информация дереклери хәм қабыл етиўшилер ортасында ең саз байланысларды тәмийинлеу бизнес хәм жеке исбилерменликти нәтийжели жумысларын өзгерис шәртлеринен бири болады.

Информацияларды алмасыу киши хәм жеке исбилерменликтин ең қурамалы машқалаларынан бири болады. Нәтийжели ислеп атырған исбилермен бул байланыс қылыуда нәтийжели адамлар. Олар байланыс қылыу процессинин мәнисин түсинеди, аўызеки хәм жазба қатнаса алады.

Байланыс қылыу процесси – бул еки ямаса оннан артық адамлар ортасында информация алмасыу процесси. Байланыс қылыу процессинин тийкарғы ўазыйпасы, алмасыу темасы болған информацияны түсиниўин тәмийинлеу. Бирақ информация алмасыўын қатнасып атырған исбилерменлердин байланыслары нәтийжелигине кепиллик бермейди.

Информация алмасыу процессинде төрт тийкарғы элемент қатнасады: жибериўши, хабар (информацияның өзи), канал – информацияны узайтыўшы қурал хәм алыўшы. Бул тийкарғы элементлердин жумысы анық жолға қойылған болыўы керек, информация бузылған болмаўы керек.

Информация алмасыўы ўақтында еки тәреп (сатыўшы хәм қарыйдар) әҳмийетли роль ойнайды. Егер сатыўшы товар баҳасын айтса, бул тек информация алмасыўының басланыўы. Информация алмасыўы нәтийжели болыўы ушын, қарыйдар товарларды сол баҳаға сатып алыўға разы екенлигин сатыўшыға хабар қылыўы керек.

Егер бир тәреп информацияны усыенса хәм басқа тәреп оны бузбастан қабыл еткен халда информация алмасыўы болады. Соның ушын байланыс етиу процессине дыққат пенен итибар бириу керек.

Байланыс қылыу техникасы хәр түрли. Бизнестин баланыс қылыу техникасының түрлеринен бири – компьютерлестириу. Компьютерлестириудин әҳмийети базар

қатнасықтарына өтиў,. Исбилерменлердің дүнья базарына шығыўы, қатнасығы менен салыстырып болмайтуғын халда өспекте. Бизнестің дүнья тәжірийбесинде компьютерлестіриў күнделикли хәм зәрүр техника болып қалған. Компьюет жәрдеминде бизнес – режелер дүзиледи, мийнетке ҳақы төлеў әмелге асырылады, базар үйрениледи, усақлап хәм көтере саўдалар үйрениледи.

Информациялар бизнесте киши хәм жеке исбилерменликте үлкен әхмийетке ийе, қабыл қылынып атырған қарарлардың дереги болады.

Информациялар жыйнағы бизнес информация системасын қурайды. Бизнстің информация системасы өз ишине керекли информациялар, хұжжетлер, бизнес жумыслары системасы, байланыс каналлары хәм техника қуралларын алыўшы, қурамалы информация системасы.

Исбилерменлер өз жумыс күнлерин киши хәм жеке кәрханалар, саўда точкалары жумысы ҳаққындағы мағлыўматлар, өнимлерге буйыртпалар хәм жүклекп жиберіў ҳаққындағы телекс есабатлары менен танысыў, ҳақыйқый хәм режели көрсеткишлериниң өз ара қатнасықларын процентлеринде кәрежетлеринде үйрениўден басланады.

Такрарлау ушын сораулар.

1. Бизнес режени дузиудин заррурлиги неде?
2. Бизнес реже кандай болимлерден турады?
3. Бизнес режени дузиудин жоллары.

Тема Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы.

Мазмұны

Киші бизнесінің информацияның әр түрлі түрлері.

Бизнесінің мақсаты, міндеттері және оны жүзеге асыру әдістері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Бизнесінің дамуы мен қалыптасуы. Банкроттықтан алып шығу стратегиясы және тактикасы. Бизнесінің түрлі түрлері.

Информация дереклери хәм қабыл етиўшилер ортасында ең саз байланысларды тәмийинлеў бизнес хәм жеке исбилерменликти нәтийжели жумысларын өзгерис шәртлеринен бири болады.

Информацияларды алмасыў киши хәм жеке исбилерменликтин ең курамалы машқалаларынан бири болады. Нәтийжели ислеп атырған исбилермен бул байланыс қылыўда нәтийжели адамлар. Олар байланыс қылыў процессиниң мәнисин түсинеди, аўызеки хәм жазба қатнаса алады.

Байланыс қылыў процесси – бул еки ямаса оннан артық адамлар ортасында информация алмаслаў процесси. Байланыс қылыў процессиниң тийкарғы ўазыйпасы, алмасыў темасы болған информацияны түсиниўин тәмийинлеў. Бирақ информация алмасыўын қатнасып атырған исбилерменлердин байланыслары нәтийжелигине кепиллик бермейди.

Информация алмасыў процессинде төрт тийкарғы элемент қатнасады: жибериўши, хабар (информацияның өзи), канал – информацияны узайтыўшы қурал хәм алыўшы. Бул тийкарғы элементлердин жумысы анық жолға қойылған болыўы керек, информация бузылған болмаўы керек.

Информация алмасыўы ўақтында еки тәрәп (сатыўшы хәм қарыйдар) әҳмийетли роль ойнайды. Егер сатыўшы товар баҳасын айтса, бул тек информация алмасыўының басланыўы. Информация алмасыўы нәтийжели болыўы ушын, қарыйдар товарларды сол баҳаға сатып алыўға разы екенлигин сатыўшыға хабар қылыўы керек.

Егер бир тәрәп информацияны усынса хәм басқа тәрәп оны бузбастан қабыл еткен ҳалда информация алмасыўы болады. Соның ушын байланыс етиў процессине дыққат пенен итибар бериў керек.

Байланыс қылыў техникасы ҳәр түрли. Бизнестин баланыс қылыў техникасының түрлеринен бири – компьютерлестириў. Компьютерлестириўдин әҳмийети базар қатнасықларына өтиў,. Исбилерменлердин дүнья базарына шығыўы, қатнасығы менен салыстырып болмайтуғын ҳалда өспекте. Бизнестин дүнья тәжирийбесинде компьютерлестириў күнделикли хәм зәрүр техника болып қалған. Компьюет жәрдемінде бизнес – режелер дүзиледи, мийнетке ҳақы төлеў әмелге асырылады, базар ўйрениледи, усақлап хәм көтере саўдалар ўйрениледи.

Информациялар бизнесте киши хәм жеке исбилерменликте үлкен әҳмийетке ийе, қабыл қылынып атырған қарарлардың дереги болады.

Информациялар жыйнағы бизнес информация системасын курайды. Бизнестин информация системасы өз ишине керекли информациялар, хўжетлер, бизнес жумыслары системасы, байланыс каналлары хәм техника қуралларын алыўшы, курамалы информация системасы.

Исбилерменлер өз жумыс күнлерин киши хәм жеке кәрханалар, саўда точкалары жумысы ҳаққындағы мағлыўматлар, өнимлерге буйыртпалар хәм жүклев жибериў ҳаққындағы телекс есабатлары менен танысыў, ҳақыйқый хәм режели көрсеткишлериниң өз ара қатнасықларын процентлеринде кәрежетлеринде ўйрениўден басланады.